

198

Dr. R. J. Á.

ABAÚJMEGYE XVI. SZÁZADBELI
MŰVELTSÉG-TÖRTÉNELMÉBŐL.

141

1. 1990年12月25日
 2. 1991年1月1日
 3. 1991年1月1日
 4. 1991年1月1日
 5. 1991年1月1日
 6. 1991年1月1日
 7. 1991年1月1日
 8. 1991年1月1日
 9. 1991年1月1日
 10. 1991年1月1日
 11. 1991年1月1日
 12. 1991年1月1日
 13. 1991年1月1日
 14. 1991年1月1日
 15. 1991年1月1日
 16. 1991年1月1日
 17. 1991年1月1日
 18. 1991年1月1日
 19. 1991年1月1日
 20. 1991年1月1日
 21. 1991年1月1日
 22. 1991年1月1日
 23. 1991年1月1日
 24. 1991年1月1日
 25. 1991年1月1日
 26. 1991年1月1日
 27. 1991年1月1日
 28. 1991年1月1日
 29. 1991年1月1日
 30. 1991年1月1日
 31. 1991年1月1日
 32. 1991年1月1日
 33. 1991年1月1日
 34. 1991年1月1日
 35. 1991年1月1日
 36. 1991年1月1日
 37. 1991年1月1日
 38. 1991年1月1日
 39. 1991年1月1日
 40. 1991年1月1日
 41. 1991年1月1日
 42. 1991年1月1日
 43. 1991年1月1日
 44. 1991年1月1日
 45. 1991年1月1日
 46. 1991年1月1日
 47. 1991年1月1日
 48. 1991年1月1日
 49. 1991年1月1日
 50. 1991年1月1日
 51. 1991年1月1日
 52. 1991年1月1日
 53. 1991年1月1日
 54. 1991年1月1日
 55. 1991年1月1日
 56. 1991年1月1日
 57. 1991年1月1日
 58. 1991年1月1日
 59. 1991年1月1日
 60. 1991年1月1日
 61. 1991年1月1日
 62. 1991年1月1日
 63. 1991年1月1日
 64. 1991年1月1日
 65. 1991年1月1日
 66. 1991年1月1日
 67. 1991年1月1日
 68. 1991年1月1日
 69. 1991年1月1日
 70. 1991年1月1日
 71. 1991年1月1日
 72. 1991年1月1日
 73. 1991年1月1日
 74. 1991年1月1日
 75. 1991年1月1日
 76. 1991年1月1日
 77. 1991年1月1日
 78. 1991年1月1日
 79. 1991年1月1日
 80. 1991年1月1日
 81. 1991年1月1日
 82. 1991年1月1日
 83. 1991年1月1日
 84. 1991年1月1日
 85. 1991年1月1日
 86. 1991年1月1日
 87. 1991年1月1日
 88. 1991年1月1日
 89. 1991年1月1日
 90. 1991年1月1日
 91. 1991年1月1日
 92. 1991年1月1日
 93. 1991年1月1日
 94. 1991年1月1日
 95. 1991年1月1日
 96. 1991年1月1日
 97. 1991年1月1日
 98. 1991年1月1日
 99. 1991年1月1日
 100. 1991年1月1日

ABAÚJMEGYE XVI. SZÁZADBELI

MŰVELTSÉG-TÖRTÉNELMÉBŐL.

ALL. PÖLGÁRI ISK. ALL. ÖV. PÉSZT. KÖNYVTÁRA

Érkezet: 1909. évi szeptember 16-án.

Leltári szám 5961 C. szám B. 217

Bölcsészet-szaktudori értekezés,

KÁROLY GY. HUGÓ

tanártól.

Dr. KISS ÁRÓD

ajándékából

Paedagogium

tulajdona.

SZTE Egyetemi Könyvtár

J000764019

KASSÁN.

NYOMATOTT WERFER KÁROLY AKAD. KÖNYVNYOMDÁJÁBAN.

1875.

A vizsolyi nyomda s történelmi és irodalmi körülményei.

A XVI. évszázad Magyarország történelmének lapjain nem tartozik azon időszakokhoz, melyekben a politikai s társadalmi élet jellemesen s nyugodtan halad fejlődésének megkezdett útján. Lefolyása alatt hazánk a mohácsi vésznek bal következéseit egész súlyával szenvedte. Államegységünk megszakadt, politikai, társadalmi s erkölcsi életünk alá-súlyodt. Nemzetünk a török hódoltság, meg-megújuló polgári háborúk s vallási küzdelmek borús napjait élte. Meghatóak a hazafias panasznak hangjai, melyekkel e siralmas állapotok felett egykorú íróink s dalnokaink keseregnek.

S mégis e század emlékei a hazai művelődés meglepő haladását tüntetik föl, a tudomány terén magas emelkedettségről tanúskodnak, s bizonyosságot tesznek a szokátlan hévről, melylyel a szellemi érdekek minden téren s irányban felkaroltattak. A nemzeti irodalom általános érdekeltség tárgya lőn.

Mindezeket egyedül a nemzeti életerőnek megizmosult hatalma hozta létre, mely az írott termékekben nyilatkozó elméművekben is az országos s szellemi függetlenséget, a kornak e két új vezéreszméjét érvényesítvén, megteremté a két századon át virult valóban nemzeti irodalmat¹⁾, merő

¹⁾ Az új nemzeti irodalom, melynek prózája s költészete túlnyomólag vallási színezetű, különösen első időszakában, nem volt kedvező a magyar katolicismusra. Pedig a kezdet dicsősége a katolikusoké. Tudjuk, hogy 1484-ben Nürnbergben egy kis kath. magyar ének jött ki „Szent István jobb kezé“-ről, de mivel ennek nem ismerjük egyetlen példányát sem, az ismert kiadványok közt nem ezt, hanem Komjáti Benedeknek, Perényi Gábor özvegye, Frangepán Katalin udvari papjának könyvét tehetjük méltán első helyre.

ellentétét a közép-, szükséges előfeltételét s induló pontját az újkorinak.

A hozzánk is átszivárgott új szellem Európa nyugati felében támadt, hol a renaissance és a protestantismus e korszak első évtizedeiben kezdé meg ellentállhatatlanul átalakító hatását. Ezidétt a jámbor hit kora már lejárt; az egyházi férfiak megszűntek a tudományosság kizárólagos letéteményesei lenni. A classica litteratura, melynek termékeit a középkor szerzetesei hálás elismerésre méltó buzgalommal másolák, őrizék s tanulmányozák, új életre ébredt. Az élénk kritika, mely körülötte támadt, nem hagyta érintetlenül a hit- és egyéb tudományokat sem. A szabad vizsgálgódás tárgyai lőnek ezek is. Egyháziak, főurak, városok s magánosok által alapított s támogatott újszellemű iskolák keletkeztek; a nemzeti nyelvek Európaszerte kibontakoztak a latin igája alól.

E nálunk is tért foglalt körülmények, mint megannyi hatalmas tényező, behatása alatt nyelvünk közdivatúvá lett¹⁾,

Sz. Pál leveleinek a bécsi cs. udv. könyvtárban őrzött magyar fordítása ez, mely Frangepán Katalin ösztönzésére a már elpusztult kis Nyalábvárban készült s nyomdai kiállítása Krakkóban, Vietor Jeromos műhelyében, ugyancsak e lelkes úrnő költségén 1532-ben kezdetett el s a következő évben lőn befejezve. E szerint voltaképen nyilvános irodalmunk kezdeményezője magyar nő volt. Mily szép műveltségtörténelmi emlék! (L. Wallaszky Pál: Consp. Reipubl. Litt. in Hung. Pozsony és Lipcse, 1785. 111—112. l. V. ö. Eötvös Lajos: A legelső nyomtatott magyar könyv. „Figyelő“. 1871. 13. sz.) Komjádi után négy évvel ismét egy fiatal tudós kath. pap bécsi nyomtatványával találkozunk: Pesti Mészér Gábor négy evangéliom fordításával. Dankó József, tudós esztergomi kanonok s műtörténelmíró, Sylvester (Erdősi) Pannonius János életéről német nyelven írt nagybecsű könyvében (Joannes Sylvester Pannonius etc. Bécs, 1870.) a XVI. század ez érdemes íróját is katolikusként vitatja. V. ö. Révész Imre: Erdősi János magyar prot. reformátor. Debrecen, 1859.

¹⁾ L. Jankovich Miklós: Magyar nyelvnek I. Ferdinánd idejében mostaninál gyakorlottabb voltáról. Pest, 1830. V. ö. Rummy György: Monumenta hungarica sermone nativo scripta, azaz a magyaroknak magyar nyelven írt emlékezetes írásaik. Pest, 1815.

az irodalom pedig hazánkban is kilépett a zárdák szűkös falai közül, s a nép minden rétegeibe behatolván, közbírtokká, az életnek minden irányban kísérője s fejtője lőn.

Adjuk meg a történelemnek az igazat, s mondjuk ki elfogulatlanul, hogy a fentérintettük eredmények előidézésében lényeges rész könyvnyomdászatunkat illeti, melyre nálunk a XVI. században virradt történelmének második korszaka.

Mátyás király alatt keletkezett első nyomdánk ugyanis születése után csakhamar kimúlt. A gondos történelmi nyomozás 1529-ig vezet vissza, az erdélyi százszok közé, Nagy-Szebenbe, hol a legelső alapítás után 57 év múlva meg' föléled nyomdászatunk, s gyarapodásnak indul, előbb ugyan Erdélyben, aztán Magyarországon.

A nagyszebenire kelétkezett brassói (1533.), újszigeti (1537.), kolozsvári (1550.), debreceni (1562.), nagyszombati (1577.) s bártfai (1579.) hosszabb-rövidebb életű nyomdákat a XVI. s XVII. században Királyhágón túl s innen több követte, szám szerint (a XVI. században) 26. A néhány állandó mellett, nem is említve az úgynevezett kézi sajtókat, melyeknek egyikével Tinódy Sebestyén is dolgoztatott, országszerte több rendbeli vándorsajtó működött. Németh János¹⁾ és Toldy Ferenc²⁾ a XVI. s XVII. század-

¹⁾ Memoria typogrph. Pest, 1818. 9—12. l. Nyomdászatunk történelmét eddigelé ez a nyomtatott munka tárgyalja legterjedtebben. Wallaszky P. id. művében ezeket írja a 205. lapon, ahol a XVII. század nyomdászatának rövid történelmét adja: „Non scribimus hic annales typographiarum in Hungaria; quare tanto brevioribus esse nobis licuit, quod certis nuntiis intelligamus, virum, natalibus et litteris clarum, Carolum Fejérvári opus tale moliri“. Megjelent-e nyomtatásban e kútfő, vagy kéziratban maradt, s lappang valahol, bizonyosan nem tudom. Az utóbbit azért vagyok hajlandó elhinni, mert régibb s újabb történetíróink, legalább az én tudomásom szerint, sehol nem emlékeznek róla. A Nemzeti Múzeumban kerestem, de Fehérvári nagyszámú kézíratai között nincs semmi nyoma.

²⁾ Toldy F.: Az újk. magy. nemz. irod. tört. Els. f. Pest, 1853. 32. 33. l.

beli állandó s vándor magyar nyomdák korrendi sorrendjét következőleg állapítják meg: Nagy-Szeben, Brassó, Új-Szigeth (Sárvár mellett Vasmegyében), Kolozsvár, Magyar-Óvár, Debrecen, Nagy-Várad, Gyula-Fehérvár, Szeged, Abrud-Bánya, Simánd, Alsó-Lindva, Nedelic (Muraköz), Sempte (Nyitramegye), Pápa, Nagy-Szombat, Beszterce-Bánya, Bártfa, Detrekő és Rárbok (Pozsonymegye), Német-Újvár, Világosvár, Galgóc, Varasd, Monyorókerék (Vasmegye), Servesta (talán Senviz Sárosmegyében?), Német-Sic (Vasmegye), Német-Keresztúr (Sopronmegye) és Kassa¹⁾.

A monyorókereki után ezek között foglal helyet mint vándornyomda Abaújmegye középső része egyik kis, azidétt városának, Vizsolyának nyomdája is.

A felsőmagyarországi, különösen pedig a kassai hajdan virágzó irodalmi múlt nyomozgatása közben nem egyszer

¹⁾ Volt még több is. Huszár Gál, a második született magyar nyomdász (az első Abádi Benedek volt), tudós s igen buzgó reformátor, miután már azelőtt Magyar-Óvárott s Debrecenben nyomtatott volt, az 1562. évben vagy ez után, Nagy-Szombatba került. A r. kath. főpapok iránt prédikatori s nyomdai működésében határozott ellenséges indúlattal s szenvedélyes gyűlölettel viseltetett, s bizonynyal ez volt egyik fő oka annak, hogy a magyar hazában sehol sem volt állandó maradása, egyik helyről a másikra bújdosván. Így az 1565-ik évi januárban már Nagy-Szombatból is kiűzi őt egy királyi parancs, úgy látszik egyenesen Oláh Miklós esztergomi érsek s más főpapok befolyására. Öt évvel későbbben nyitramegyei Komjátiban találjuk őt mint papot s nyomdászt. De ez a komjáti nyomda (talán a szécsényi, samariai, stb. is) csak kézi sajtó lehetett, igen rövid élettel, mi miatt nem is vététt föl nyomdáink fentebbi sorozatába. Annyi bizonyos, hogy tulajdonosa hányt-vetett élete- s lankadatlan munkásságának 1574. után semmi biztos nyoma többé. L. Stelczer: Geschichtliche Darstellung der sehr merkwürdigen Schicksale und Glaubenskämpfe der ev. Kirchengemeinden in der königl. Freystadt Tirnau. Pest, 1871. 113. l. V. ö. Garády: Figyelmeztetés Huszár Gálra. „Magyar prot. egyh. isk. Figyelmező“. 1873. 414—416. l. — Révész I.: A debreceni nyomdászat első korszakáról. A debreceni nyomdászünnepegyi emlékkönyvben. Debrecen, 1874. 22—24. l. — Imre Sándor: A magyar irodalom és nyelv rövid története. Harm. kiad. Debrecen, 1874. 98. l.

merült föl lelkemben a vágy: megismerni Abaújmegye e rég megszűnt nyomdájának ama viszonyait, történelmi s irodalmi fő- s mellékkörülményeit, melyek keletkezésére, működése- s megszűnésére vonatkoznak. Az 1874/5. tanév augusztus-szeptemberi nagy szünidejében Budapest országos könyv- s kézirat-gyűjteményei közt búvárolgatván, óhaj-
tásom, habár meglehetősen hézagosan is, teljesülésnek indult.

Ugyanis a Nemzeti Múzeum birtokába csak nemrég került Farkas-féle kitűnően lajstromozott becses kéziratok 1-ső száma ¹⁾, tulajdonképeni tárgyának megkezdése előtt több érdekes úthaigazító följegyzést tartalmaz Abaújmegye s Kassa városa hajdani nyomdaviszonyairól is. Ezek s egyéb adatok nyomán megkísérlem ez eddigelé kevésbbé ismert ²⁾ nyomda történetét ³⁾ feltüntetni.

De a kép, melyet adni szándékozom, aligha lesz teljes. Nagy fáradsággal egybegyűjtött töredékes adataim nem elégségesek arra, hogy belőlök összefüggő egészet alkothassak; ezt mégis tennem csak a hozzávetés s képzelődés segédelmével lehet. Egyébként közös sorsa ez XVI. s XVII. századbeli többi nyomdáinknak is, melyek alig képesek egyebet fölmutatni, mint most már igen ritka kiadványaik legtöbb esetben csonka vagy hiányos példányait, s ezek „előljáró beszéd“-eiben s szokásos ajánlataiban néhány sorra

¹⁾ Abaújmegyei írók 1586-tól egész 1822-ig. A kézirat szerzője nincs megnevezve.

²⁾ A nyomdászat történetéről eddigelé megjelent magyarországi munkák vagy nem, vagy csak odavetőleg pár szóval emlékeznek meg a vizsolyi nyomdáról. „A könyvnyomdászat története Magyarországon“ (Pest, 1860.) c. **Emich-féle** emlékkönyvecske egy szóra sem méltatja. Röviden bár, de annál melegebben emlékezik meg róla **Toldy F. V. ö.** Visszatekintés a nyomdászat négyszázéves történetére Magyarországon. L. „M. T. Akadémia Évkönyvei“. XIV. k. 2. d. 58. l. A fentebb említett kéziraton kívül sok, ennek följegyzéseivel egyező tájékoztatást meríthetni **Németh J.** idézett könyvéből, 169—170. l.

³⁾ Amiket a vizsolyi nyomdáról a **Figyelő** 1874. 37. s 38. számaiban adtam, csak rövid vázlat volt, néhány becsúszott hibával, melyek ez újabb vizsgálódású, adatokkal bővült s terjedelmesb munkában gondosan kijavítvák.

terjedő vonatkozást a nyomdára, mely őket termelé. Múltjokról mélyen hallgatnak egykorú krónikáink. S ha voltak is rólok némi följegyzések, a közhaza ama viharos századainak ezernyi viszontagságai között, mint ez ősi cultúr-intézmény legtöbbje, nyomtalanul eltűntek. Az idő örökre elirigyelte tőlünk azokat.

Mégis adok, mennyit adhatok. Avatag, de érdekes emléktárgyam leírásának szárazságát mentse ki a közel három század távolsága, mely bennünket tőle elválaszt. —

Nyomdánk történetének első szálait Nyitra megyében találjuk meg, Galgócon, hol Thurzó Elek gróf a XVI. század vége felé a várlak közelében prot. iskolát alapított ¹⁾, melynek tanítói között kettő, u. m. Seratoris György s Sotzovinus (Szoczovszky) Sándor irodalmilag is működött; az első 1587-ben Melanchtonnak egy munkáját nyomta ki Galgócon ²⁾, az utóbbi pedig több költeményt s vitáíratot szerzett ³⁾.

Bár adataim nincsenek reá, de azon körülményből, hogy a módosabb protestáns főurak az általok alapított iskolák mellett nyomdákat is emeltek, a Galgócon szintén létrejött nyomdát Thurzó Elek gróf gondosságának tulajdonítom. Megerősíté vélekedésemben Nádasdy Tamás, vasmegyei főispán példája, ki 1534-ben a közügyektől egy időre visszavonulván, lakását nejének, Kanizsay Orso-

¹⁾ **Rezik János**: *Gymnasiologia Evangelico-Hungarica, sive Historia Scholarum et earumdem rectorum*. I. k. A. Nemz. Múz. kéziratgyűjteményében. E két vaskos kötetből álló kézirat 35 magnási, nemesi s városi iskola monographiáját írja le terjedten s a keletkezés legrégibb idejétől kezdve a XVII. század végeig s a XVIII. elejéig, mikor maga a kézirat is készült. Nem ajánlhatom eléggé az egyes tanintézetek egyedírátaival foglalkozók becses figyelmébe. A galgóczi iskoláról az I. kötetben az I. osztály (De scholis Magnatum et Nobilium) VI. pontja alatt értekezik 28 számozatlan levélben keresztül. V. ö. **Belnay György**: *Historia literarum bonarumque artium in Hungaria*. 96—97. l. — **Fraknoi Vilmos**: *A hazai és külföldi iskolázás a XVI. században*. Budapest, 1873. 95. l.

²⁾ Nem találtam nyomára.

³⁾ Ezeknek sem.

lyának vasmegyei birtokára helyezte, s 1535-ben Sárvár alatt, Újszigeten iskolát¹⁾, a következő évben pedig már nyomdát is alapított²⁾.

De a galgóci nyomdának Thurzó Elek csak védnöke volt s nem tulajdonosa. Adataink ilyenül Mantskovit Bálintot³⁾ tüntetik föl. Ez a tisztesemlékű férfiú nem volt magyar származású, amint hogy ezt önmaga is őszintén bevallja a Károli-féle biblia-fordítás elején⁴⁾, s egy másik kiadványának⁵⁾ előszavában, hol a magyar nyelvben való járatlanságáról tesz önvallomást. Egyébiránt nem-magyar-ajkúsága bibliája imént említett kiadói nyilatkozatának saját fogalmazványú ilyen es kifejezéseiből ez önvallomások nélkül is kitűnik: „niholnihol eshetett vétec az nyomtatásban“; és ismét: „az versengőc és vetekedő Zoilusoc az tizta feiret is feketenec mondanac“⁶⁾, stb.

M. hihetőleg a szomszédos Lengyelországból származott át hozzánk, hol Krakkóban már a század elején a nyomdászat élénk üzelemnek örvendett. E városban, nem is említve a Komjáti könyvét, már 1538. előtt Székely Istvánnak a Vietor-féle nyomdából két magyar munkája⁷⁾ került ki; itt látott világot ugyancsak ő tőle az első

¹⁾ Fraknoi V. Id. m. 170. l.

²⁾ Sinai Miklós: Historia Ecclesiastica Seculi XVI. Száznegyvennyolc számozatlan lapból álló 4r. kézirat a Nemzeti Múzeumban. 81. l.

³⁾ Neve a galgóci s vizsolyi nyomdák fennmaradt példányain mindenütt így fordul elő, tehát ez a helyes, és nem a Mantskovits.

⁴⁾ Typographus Lectori. „ — — idegen nemzet vagyoc“.

⁵⁾ Index Biblicus, stb. (Az eredeti egész cím végül van közölve.) Vizsoly, 1593.

⁶⁾ Egyébiránt az igeragozási viszonyítás alanyi és tárgyi alakjai a XVI. s XVII. század jó magyar íróinál is ingatag. Szenczi Molnár Albert ilyen mondatot is alkotott; „ — — — hivatalra, melyet Felséged parancsolatjából Geleji István uram hívségessen megírta elmúlt esztendőben Kassán költ levelében“. L. Toldy F. alább idézendő akadémiai dolgozatát Sz. M. A.-ról. 167. l.

⁷⁾ A keresztyénségnek fundamentumáról való Tanuság. — A keresztyén ekklézsiáknak régi deák Hymnusainak magyarázatja.

magyar kalendárium is¹⁾), szintén 1538 előtt, vagy épen 1538-ban, mely aztán örökös lett. Innen túl Krakkóban egymást követték a század végéig a mindenféle magyar nyomtatványok²⁾). Mantskovit Bálintnak tehát, ha mint nagy valószínűséggel következtetni lehet, Krakkóban tanulta a nyomdászságot, itt elegendő alkalom nyílt megtanulni a magyar nyelvet.

De hát mi bírta őt a Magyarországbán való letelepedésre? Ennek is könnyű megtalálni nyitját. Míg ugyanis Erdélyben 1533-tól a brassói, 1550-től kezdve pedig a kolozsvári nyomda folytonosan működhetett, addig a szoros értelemben vett Magyarországbán több mint félszázadon át egyedül az Abádi Benedek kezelte újszigei nyomda tűnt fel. Pár év múlva ez is elpusztult, s a bekövetkezett 17 éves szünetelés korszakában miként előbb, úgy most is több magyar író kénytelen volt műveit nagy alkalmatlansággal Bécsben s Krakkóban nyomtatni.

Hihetlenséget mondok-e, ha azt sejtem, hogy a magyar műveknek nyomtatás végett Krakkóba sűrű kivitele adta meg Mantskovitnak a kedvet Magyarországbán letelepedni s nyomdát alapítani? E terv valóztatásához azonban a magyar nyelv olyan-amilyen tudásán kívül a kor követelése szerint latinul is jól kell vala tudnia, amihez pedig ő correct nem értett. Erről Göntzi István panaszlólag tesz tanúságot könyvének³⁾ végén a sűrű sajtóhibák fel-

¹⁾ Eredeti címe: *Calendariom magiar nielven*. Szekel Estván. Legelőször ismertette Kazinczy F. a Kulcsár I. szerkesztette „Hazai és Külföldi tudósítások“ 1808-diki évf. 31. sz.-ban. V. ö. Toldy F.: „Uj Magyar Múzeum“. 1853. II. k. 189. l. — U. a.: A m. nemz. irod. tört. rövid előadásban. Harmadik kiadás. Pest, 1872. I. 57. l. — Szabó Károly.: Az erd. múz. könyvtár régi magyar könyvei. „Erd. Múz. Évk.“ V. k. 1. f. 35—36. l. A legelső magyar naptárnak egyetlen teljes példánya maradt fenn az Erd. Múz. birtokában.

²⁾ Fraknoi V. Id. m. függelékében az utolsó közlemény: A magyarországi nyomtatványok a XVI. században. 346—415. l. — Szabó K. Id. m. az i. h. s a következő füzetekben.

³⁾ Panharmonia, stb. Vizsoly, 1599.

sorolásánál. Hogy bibliai nyilatkozatát egy latin egyházi közhelylyel ¹⁾ fejezi be, ez mit sem bizonyít a latin nyelv jól-tudása mellett. Ama deákos korban, desőt jóval későbbben is, a félszegműveltségű s a tudományos élettel valami-képen érülköző emberek a latin beszéd tudását e nyelv s régi s újabb írói sententiáinak gyakori alkalmazásával untalan negélyezték. Sokszor egész nyelvismeretök csak ebből állott.

A galgóci nyomdának első ismert terméke 1582-ben látott világot. Egy magyar kalendárium ez ²⁾, melyet Mantskovit, Slovaciuss Péter krakkói astrologus naptára után adott ki, ajánlva Czobor Pál- és Mártonnak. Jankovich Miklós, a magyar régiségek nagyérdemű s tudós gyűjtője látott egy példányt ³⁾.

Ha ez adat áll, Manskovitnak már 1581-ben kellett üzni a nyomdászatot ⁴⁾, még pedig bizonyosan Galgócon, hol 1582-ben nyomtatott. Ez évet megelőzőleg könyvészet-történelmi bűváraink más könyvre még nem bukkantak. E téren elsőrangú tekintélyünk, Szabó Károly a M. Történelmi Társulat zólyomi kutatásaiból visszatértében (1874. szept.) szíves volt mindig kezénél levő özsves bibliographiai gyűjteményének áttekintését nekem készségesen megengedni, s e becses készletben is ez évet s munkát találtam a leg-régibb-, tehát legelsőnek.

Sibolthi Demeter, győri pap s dunamelléki

¹⁾ „Nihil est tam perfectum, quod non aliquid imperfecti secum trahat. Bene vale, et mecum simul Deo gratias age, dicens: Benedictus Dominus Deus pro omnibus beneficiis suis“.

²⁾ A galgóci és vizsolyi nyomdák termeléseit eredeti címök szerint legvégül fogom felsorolni.

³⁾ Toldy F.: „Új magyar Múzeum“. 1850. I. k. A magy. tud. intézetek hív. Közlönye. 190. I. V. ö. Fraknoi V. Id. m. 389. I.

⁴⁾ S csakugyan Toldy F. (I. Az. újk. magy. nemz. irod. tört. 74. l.) tesz is említést egy szláv kátéről, melyet Pruno János mester, a galgóci iskola első ismert tanítója írt, s mely 1581-ben Galgócon jelent meg. A legrégibb cseh nyomtatvány ez hazánkban, melyet alkalmasint Mantskovit nyomtatott.

superintendens ¹⁾ „Lelki Hartz“ c. vallási vitairata a második mű, mely a galgóci nyomdából kikerült. Megjelenési ideje 1584-re van téve ²⁾. Lehetetlenség, hogy e 12r. s mind-össze is csak 24 levélre terjedő könyvecske két egész álló évet vett volna igénybe. A két mű megjelenési ideje között más munkákat is nyomtathatott Mantskovit, melyeknek emléke azonban homályba borult. A romlás és pusztulás lett szomorú osztályrészök, ha csak újabb időben meg' fölbuzdult könyvészettörténelmi búvárlatunk valami véletlen szerencsés lelete ki nem szabadítja onnét azokat.

A következő évben Kyrmiceri ³⁾ Pál hitvallási könyve bezárja a galgóci nyomtatványok rövid sorozatát. Innen túl Mantskovit nyomdája Vizsolyban működik.

Nem lesz érdektelen az okokat nyomozni, melyek a helyváltoztatást eredményezték s a vizsolyi nyomdát létrehozták.

A XVI. századbeli magyar nyomdák mind a protestánsok kezeiben voltak. Közönségesen el van ismervé, hogy általában a reformáció s annak buzgó vezérei, a reformátorok adtak a nyomdászatnak nálunk s mindenütt oly korszakot alkotó lendületet és nagyszerű elterjedést, melyet az aránylag sem azelőtt sem azóta soha nem nyerhetett. A szabad vizsgálódás s eszmék gátlan terjesztésének tana hozta ezt úgy magával. A katolikusok, midőn a visszahatás szelleme soraik között bizonyára nem csupán külső politikai okokból ⁴⁾ nagyobb arányokat öltött, hogy ennek nyilatkozatait nyilvánvalókká tehessék, kénytelenek voltak Bécshez fo-

¹⁾ Bod Péter.: Magyar Athenas. 1766. 240. l. — **Ember-Lampe.** Hist. Eccl. Reform. in Hung. Utrecht, 1728. 730. l.

²⁾ Németh J. Id. m. 86. l. — **Fraknoi V.** Id. m. 391. l. — **Catalogus Biblioth. Sechenianae.** Tom. I. Suppl. II. 455. l., a Nemz. Múzeumban, hol a könyv egyetlen eddig ismert példányának címlapján is ez év olvasható.

³⁾ Magyarul sehol nem olvastam. Adataink mind latinúl írják, s így nem tudhatom, hogy az **K** betű latin genitivust jelent-e (**Kyrmicer**), vagy a vezetéknevet magyarosítja (**Kyrmiceri**.)

⁴⁾ V. ö. **Ipolyi Arnold Veresmartiról** írt munkájának ismeretetését. **Új magy. Sion.** VI. 1875. 295. l.

lyamodni. Itt nyomattak Szegedi Gergely, Draskovics György, Oláh Miklós, Telegdy Miklós s a katholicismus többi védőinek művei. Feltűnő s egyetlen kivétel a század vége felé Szilvási János, ki kath. szellemű vitáirátát¹⁾ a Heltai-örökösök nyomdájában tette közzé.

A protestáns érdekek szolgálatában így felszaporodott nyomdák magukra vonták az államkormány s a kath. egyház figyelmét. Ez utóbbinak kebelében már a XV. század óta Olaszországban, de másutt s nálunk is megyeileg s a szervezetekben az illető főnökök által szerte gyakoroltatott az állam által is jóváhagyott és sürgetett előleges könyvvizsgálat²⁾, mely ha később nagy s kedvezőtlen hatást tett is, de irodalmunkból láthatni, hogy ezidétt alig lett valami sikere. Midőn ez bekövetkezett, a magyar protestantismus már elérte volt tetőzését: végleg megalapult, teljes erőhöz jutott.

Az államkormány részéről I. Ferdinánd király 1553-ban terjesztett a soproni országgyűlés elé tilalomtörvénycikket, mely a tévelygő könyvek nyomtatását, kiadását s árultatását országosan el kívánta nyomni. Ez előterjesztés, a hitújításnak nagyobb részt már kedvező rendek mellőzése folytán, nem lett törvényynyé³⁾.

¹⁾ Antiquitas et duratio fidei catholicae. Kolozsvár, 1597.

²⁾ „Hogy a könyveknek külföldről való behozása, az itthon nyomattaknak vizsgálása, valamint is mind a két rendbelieknek megtiltása iránt országgló fejedelmeink számos rendelkezéseket tettek, — mind az egyházi, mind a tudományi történeteink szinte II. Lajos király idejétől majd csaknem minden tized esztendőre újabb és újabb emlékeket s tanúságokat előnyújthatnak“. Mellőzve a nagyszámú példákat, érdekes é tekintetben Miksa királynak a szalavári apátság levéltárában őrzött rendelete, melyben Bánffy László- és Miklósnak megtiltja, hogy alsólvindvai jószágaikon előleges vizsgálat nélkül könyveket nyomathassanak. L. W. Idősb Jankovich Miklós: Könyvvizsgálat és nyomtatás engedelme II. Maximilián idejében 1574. esztendőben. „Tudom. Gyűjt.“ 1833. IV. 52–57. l.

³⁾ Belnay. Id. m. 125–126. l. V. ö. Lehoczky A.: Stemmatographia Nobilium Familiarum Regni Hung. Posonii, 1796. 28. l. — Toldy F.: Az újk. magy. nemz. irod. tört. 34. 35. l. — Garády: Türk Dániel naplója. 1548–1559. „Századok“. V. 1871. 20–21. l.

Nyomdánk a protestantismus érdekében továbbra is buzgón működtek s hódítottak, úgyannyira, hogy a múlt század egyik magyar tudós jezsuita írója a reformációnak hazánkban való elterjedését s megszilárdulását nem alaptalanul részben az általok hön felkarolt nyomdaintézménynek tulajdonítja ¹⁾.

Ez állapot elviselhetetlen volt a katolikusokra. Telegdy Miklós, ez időszerint még esztergomi prépost, s a katolikusok első XVI. századbeli magyar classikus írója, a bajon minden áron segíteni óhajtván, a bécsi jezsuiták évek óta heverő sajtóját megvásárolta. Így jött aztán létre Nagy-Szombatban (1577.) az első kath. nyomda,

¹⁾ **Árvai Mihály**: *Res literaria Hungariae*. Kassa, 1735. 30. l. E saját bírtokomban is meglévő s mindössze is 62 lapból álló 16r. könyvecske bölcsészettudori értekezése volt Uhlem Sándor mainzi származású német, Semsey András sacai (Abaújm.), Újfaludy József nagyváradi, Semsey Miklós nyársardói (Sárosm.) s Wimpiller Ignác kassai magyar ifjakkak. Az érdekes munkácskát nem ők írták, hanem tanítójuk, Árvai M. jezsuita. Szokásban volt az ily eljárás a jezsuitáknál. És még nem átalították az igazi szerzőséget másra és másokra ruházva kinyomatni! Régi jezsuita tankönyv-gyűjteményekben több ilyen példányom van a tudományok minden ágából. E munkácskát a régibb írók (a többi között **Eyring**, *Consp. Reip. Lit. Hanuoverae*, 1791. 164. l.) hibásan idézik a szintén jezsuita Felker András bölcsészettudor neve alatt, ki a kassai akadémiában a bölcsészeti kar idősbje volt. Neki csak ajánltatott, azon alkalomból, midőn általa a nevezett ifjak 1735. aug. havában „in Alma Episcopali Soc. Jesu Universitate Cassoviensi suprema Philosophiae Laurea ornarentur“. Árvai szerzősége mellett **Horányi Elek** (Nov. Mem. 185. l.) tesz tanúságot. **Belnay Gy.** meg azt írja, (i. m. 1—2. l. a) jegyz., hogy Horányival Bécsben találkozáván, ez azt állítá, miszerint ő látott e műből oly példányt, melyben Árvai M. neve, mint szerzőé sajátkezűleg volt beírva. A Nemz. Múzeum példányában, mely a Horváth István tulajdona volt, szintén be van e név jegyezve. Én láttam, de vajjon a Horváth I. kézírása-e ez, vagy pedig a szerzőé? nem tudom, mert egyiknek sem ismerem írását, az összehasonlításra pedig már nem volt időm. E könyvecskeről még ezt is írja **Belnay** id. m. előszavában: „Opusculum hoc jam tam rarum evasit, ut, quamvis ultra 2 phileras vix absurgat, 25 grossis apud Binz Viennae venale prostet“.

melyet Telegdy Miklós saját házában helyezett el, s melyből az Oláh Miklós által 1561-ben ide behozott jézustársaságbeliek felügyelete alatt az ébredező kath. irodalom első termékei kikerültek ¹⁾).

A nagyszombati nyomda 1584-ben Rudolf király által mint első szabadítékolt e nemű intézet különös pártfogásba vétetett, a Magyarországon működő többi nyomdák pedig egy régibb királyi rendeletre való hivatkozással mind betiltattak ²⁾). Mindezen rendeletek ugyan azon idők nyugtalan állapota miatt foganatlanok maradtak, de közhírré tételek után 1585., vagy 1586-ban arra bírták a közel szomszédban működő Mantskovitot, hogy a királyi hódoltságban lévő feldunai vidékről, mely a vallon zsoldos hadak dúló támadásainak is igen ki volt téve ³⁾), a vallási dolgokban türelmes törökök s az erdélyi fejedelmek és protestáns főurak védelme által biztosabb tisztai részekre tegye át állandó lakását s könyvnyomtató szereit.

Mindenesetre hatályosan folyhatott be átköltözködési szándékának valószínűsítésére azon körülmény, hogy a protestantismus már a XVI. század első felében főúri pártfogóinak s buzgó hirdetőinek tevékenysége által minden állami s főpapi akadályozás nélkül országszerte nagyszámú követőkre talált ⁴⁾). A gyors és kedvező eredményt nagy részben a kath. egyház s hazánk társadalmi életének sajnos

¹⁾ A jeles alapító halála után az esztergomi káptalané, utóbb a jezsuitáké lett. A múlt század végétől a budapesti m. kir. tudományegyetem bírálja.

²⁾ Toldy F.: Visszatekintés a nyomdászat négyszázéves történetére Magyarországon. Id. h. 58. l. — U.: a. Az újk. magy. nemz. irod. tört. 34. l.

³⁾ Az 1602. febr. 22-én tartott pozsonyi országgyűlés egyik sérelmi panasza tudvalevőleg ama 10,000 német és vallon sereg féktelensége és rablása volt, melylyel Pozsony- s Nyitra vármegyéket elárasztották. L. Horváth M.: Magyarország tört. Legújabb (1871.) kiad. IV. 480—81. l. — Pálkövi A.: Magyarország tört. Sárospatak, 1854. II. 325. l.

⁴⁾ Horváth M. Id. m. IV. 147. 212—215. l.

ziláltsága mellett több fontos politikai körülmény vívta ki. I. Ferdinánd s János vetélytársak nemkülönben Miksa király az új tanokkal szemben engedékenységet tanúsítottak, amazok a főurak iránti tekintetből, ez, mert őszintén tisztelte a lelkiekben való szabad elhatározást. Az országos rendek, nagyrészt már önmaguk is a megújított hitnek vallói ¹⁾, elnézők, a buzgó, de felvilágosodott katolikusok pedig reménykedők voltak. Hitők szerint ha a minden oldalról sürgetett egyetemes zsinat az egyházban szükségessé vált javításokat megteszi, e magán mozgalmak hullámai lassankint önmaguktól is elsimúlnak. Csalatkoztak. Az új eszmékben nyilatkozó korszellemet valamint csirájában nem lehetett elfojtani, úgy szabad folyásában annál kevésbé megakadályozni, mert ha a Tridentben végrevalahára csakugyan összeült zsinat (1545—63.) gyökeresebben oldja vala is meg magasztos feladatát, az már későn jő. Az új felekezet nemcsak eredeti tanában, hanem árnyalataiban is elhatalmazott, szerkezetileg teljesen megalakult.

A Tiszavidéken az új tannak szabadvizsgálódás-szülte árnyalatai közül a beregszászi gyűlés (1552.), a tarcali (1561.) s debreceni zsinat (1567.) vívmányai jutottak érvényre a helvét vallástételben. Perényi Péter, abaúj-ugocsai főispán s a protestantizmusnak főuraink közül legelső híve, udvari papja, Siklósy Mihály, előbb sátoralja-újhelyi lelkész által már előbb sikeresen terjesztette Luther tanait abaúj-zempléni terjedelmes birtokain ²⁾. Fiai, Ferenc, György és Gábor, a szikszói ref. egyház jegyzőköny-

¹⁾ Szentiványi Márton, XVII. századbeli tudós jezsuita író tanúsága szerint (Diss. Paral.) oly nagy volt nálunk a protestantizmus XVI. századbeli terjedelme, hogy a főúri családok között alig találtattott 3, mely nem tartozott ahoz. V. ö. **Tóth Ferenc**: A magy. és erdélyorsz. prot. ekleziák története. Komárom, 1803. 59. l. — **Balogh Ferenc**: A magy. prot. egyh. tört. részl. Debrecen, 1872. 122. l.

²⁾ Sinai M. Id. kézírata a Nemz. Múzeumban. 22—24. számozatlan l.

vének krónikás följegyzései szerint ¹⁾, hihetőleg a helyvét valástétel szellemében, „kegyes atyjoknak nyomdokát követték. Járul ide az is, hogy Szikszó városa eleitől fogva jóelméjű embereket termő hely volt, és mind a reformációnak idején, mind pedig annakutána sokakat szült oly magas embereket, akik a vallás dolgát mind írásokkal, mind egyéb munkájjal nem kevésbé világosították s erősítették. Ilyenek voltak a sokak közül: Lonchaeus Szikszai Pál, Zrini Miklós prédikátora, aki 1557. esztendő tájban a Múra vize környékén lévő helyeket reformálta; Szikszai Fabricius, vagy Kovács Balázs²⁾, a sárospataki collegiumnak fundáltatása után annak harmadik professora; Hellowpaeus Szikszai Bálint, aki ugyanazon időben élt; Siderius Szikszai János, az Sideriana Catechesisnek authora³⁾“, s még más „néhány jó emberek“, kik

¹⁾ Szikszó. 1800-ig. Kivonatok a reform. egyház jegyzőkönyvéből. Közli: **Biró Antal** a „Magy. prot. egyh. isk. Figyelmező“ 1870. évfolyamának 334—457. ll.

²⁾ 1557—60 között Kassán tanítóskodott a nagytudományú Csabai Mátyás mellett. **Kassa város levélt. V. ö. Fraknói V.** Id. m. 105. l.

³⁾ Volt-e ilyen című terméke XVI. századbeli protestáns irodalmunknak? — eddig nem tudtam. **Bod P., Danielik-Ferenczy, Eötvös L., Horányi, (Toldy F.** említi **Szenczi Molnár Albert**ről írt s alább idézendő munkájában mint nagytekintetű abaúj-tornai esperestet) nemcsak a „Sideriana Catechesis“-ről nem tesznek említést, de a Szikszaiak közé János nevűt nem is soroznak. Itt névcserére gondoltam, miután katechismust Sz. B. írt, melynek antik könyvészeti címe ez: „Az Egri Kereztien Ania Zent Eghaznak es azzal egitemben az többinek tanusagara irattatott rövid Catechismus Zy k-zaj Hellowpaeus Balint Altal az Debreczeni Ecclesianak Lelki Paztora Altal. Debreczembe, Nyomtatottot Komlos Andras Altal. An. Do. 1574“. (Érdekes közlemények olvashatók róla **Eötvös L., Szabó K. s Révész I.** tollából a „Figyelmező“ 1870. évfolyamában). **Fraknói V.** becses kimutatása a XVI. századbeli nyomtatványokról említi (i. h. 406. l.) Siderius Jánost, ki 1597-ben csakugyan adott ki katechizmust ily címmel: „Kisded gyermekeknek való Catechismus“. A nyomtatás helye nincs megnevezve. Vajjon nem vizsolyi-e? ... Ugyanezen szerzőtől Debreczenben 1632-ben **Fodorik**

Benczédi Székely István, Dévay Mátyás, a híres reformátor, Literatus Zsigmond s Bihari Balázs, virágzó iskolájokból kerülven ki, „emlékezetessé tették ezt a helyet“¹⁾).

Csak e körülmények kedvező behatása alatt történhetett aztán, hogy a szikszói reform. egyház imént idéztem krónikája 1566-ról azt jegyzi fel, hogy „a reformáció ebben a környékben igen nagy erőben megvolt“, ugyanannyira, hogy midőn 1668. január 6. „Szikszón generalis gyűlés tartatik, tizenhármas vármegyéből tizenhárom seniorok és sok tudós praedicatorok, kik között volt Melius Péter is, az Tiszántúl lévő ekklesiáknak püspöke, összevgyülekeznek“.

A reformáció ügyének hazánk felvidékén való illetén sikere²⁾, s az élénk szellemi mozgalom, mely érdekében fölpezsdült, Abaújmegyében is kívánatosossá tette a nyomdát. Felállítási helyéül Kassa, Szikszó s Gönc, a megye e három jelentős pontja kínálkozott.

Kassán aligha Huszár Gál nem tette a legelső kísérletet. E buzgó s erélyes magyar reformátor életpályája fölött sűrű homály borong. Napjainkban kitűnő történettudósaink több érdekes bűvarlatot írtak róla³⁾, melyek azonban még mind elégtelenek arra, hogy működésének

Menyhárt által nyomtatva szintén jelent meg egy „Catechismus“. A főcímnek magyarazó körülírása elűt az 1597-diki kiadástól. Csak a kettőnek összehasonlításával lehetne meghatározni, hogy címváltoztatással eszközölt második kiadás, vagy pedig egészen új munka-e?

¹⁾ Bod. P. Id. m. 265—266. l. — Fraknoi V. Id. m. 123. l.

²⁾ Fessler J. A.: Die Geschichten der Ungern. 1824. VIII. 410. s. köv. II.

³⁾ Révész I.: Huszár Gál magyar reformátor és az ő egyházi beszédei. „Prot. egyh. isk. lap“. 1862. 103. s. köv. II. — Szabó K.: Huszár Gál életéről és nyomdájáról. „Századok“. 1867. 146—166. l. — Garády (Fabó A.): Figyelmeztetés Huszár Gálra. „Magy. prot. egyh. isk. Figyelme.“ 1873. 414—416. l. — Révész I.: A debreceni nyomdászat első korszakáról. Id. h. 22. s. köv. II.

köre s hatása kellően méltatva s teljes világításban tűnjék föl az utókor előtt. De e hézagos adatokból annyit egész bizonyossággal mégis tudunk, hogy 1558. után nem sokáig működött Magyar-Óvárott, honnét akár a Miksa királyhoz intézett ajánló-levélben¹⁾ említett üldözések következtében, akár egyéb okok miatt csakhamar eltávozott s Kassán telepedett meg. Reformátori működése itt is szomorú véget ért²⁾. Verancsis Antal egri püspök 1560. okt. 14-én kelt s I. Ferdinándhoz intézett levelének tanúsága szerint, mint „eretnek kassai pap“, a császári felség parancsára szabadságától megfosztatott³⁾. Fogságának, melyből való szabadultát a nép ugyanazon év dec. 27-én éjeli lázongással követelte s ki is erőszakolta a kassai kapitánytól⁴⁾, nemcsak az lehetett oka, hogy tanait a biblia tételeivel még börtönében is szóbelileg kitartó erélyességgel védelmezte, hanem, mivel azokat letartóztatása előtt írásban is nyomdailag terjeszteni akarta. E föltevéssem nem hihetetlen, tudva, hogy ahová csak vetette-hányta viszontagság-telejes élete, mindenütt nyomdát alapított. Így Kassa előtt Magyar-Óvárott, ez után Debrecenben s Komjátiban.

A fogságból kiszabadult Huszár Gál nyomdaállítási tervét az ő szerencsétlenségén okúlva Kassán senki sem merte újból föleleveníteni. Eltekintve a visszariasztó példától, egyébként sem volt volna tanácsos arra az új tanembereinek, főleg a papok- s tanítóknak vállalkozni. A

- ¹⁾ Ez ajánlat latin nyelven Miksa főherceghez, M.-Óvár birtokos urához van írva. Olvasható ama 24, negyedréti levélre terjedő könyvben, melyet 1558-ban ily cím alatt adott ki: Az Úr Jézus Krisztusnak szent vacsorájáról, kínszenvedéséről és dicsőséges feltámadásáról való predikátziók“. A magyaróvári nyomdának egyetlen ismert terméke. Egyetlen ismert példánya a bécsi cs. kir. könyvtárban őriztetik. Gondos részletességgel ismertette: **Révész I.** a „Prot. egyh. isk. lap“ 1862. évf. 108—113. II.

²⁾ L. Huszár Gál üldöztetése Kassán: **Balogh F.** Id. m. 53. l.

³⁾ **Katona I.** : Hist. Crit. Regum Hung. Tom. XXIII. 368. l.

⁴⁾ **Kovachich** : Scriptorum rerum Hung. minores. Buda, 1798. I. k. 114. l. — **Révész I.** : A depr. nyomd. első korsz. Id. h. 23. l.

nagytekintélyű s tudományos egri főpap, kinek egyházi joghatósága alá tartozott Kassa s környéke, széles megyéjének területén az erőszakosságig buzgólkodva őrködött a katholicismus érdekei fölött. Maga írja 1560. febr. 21-dikéről Egerből Ferdinándhoz intézett levelében, hogy a protestáns papokat, kik fölszólítására s fenyegetésére nem akartak egyházaikból önként eltávozni, börtönbe vettette, s az érettök tömegesen folyamodó nemesek s katonák kezességére csak oly föltétellel ajánlkozott szabadon bocsátani, ha fogadást tesznek, miszerint Egertől húsz mérföldre sehol meg nem állapodnak és nem tanítanak¹⁾. Kassán, melyet Serédi György, János király özvegyének e városból távozta napján (1552. jun. 14.) Ferdinánd részére átvett²⁾, a király kapitányaitól kért s adott karhatalom kétszeresen félössé tették a szigorú rendszabályt.

Szikszóra nézve sem voltak kedvezőbbek a körülmények. Abaúj ugyan szintén azon megyék közé tartozott, melyek a magyar királyt uralták, de a török hatalom ide is utat tört. 1558. őszén Welitzan bég, Fülek parancsnoka heves támadást intéz ellene, feldúlva a várost s vidéket, rabszíjra fűzve s fogságba hűrcolva a levert lakosokat, melyből azonban Telekessy Imre, Felsőmagyarország főkapitánya, Bebek György s Pető János hősi s diadalmas támadása folytán Kaza helységénél a Sajó mellett okt. 13. szerencsésen kiszabadúlnak³⁾. Innen túl gyakori a török zaklatás, mely Szikszó hódoltsága után sem ér véget. A város ref. egyházának 1588-ról szóló följegyzése szerint „ebben az időkbén ez a föld a török birodalma alá levén vettetve, Szikszó városa is adófizetője volt a budai Szinán basának, aki a szikszai adóból bizonyos számú jancsárokat szokott volt tartani“⁴⁾.

¹⁾ Katona. Id. h. 358. l.

²⁾ Wagner K.: *Analecta Scepusii sacri et profani*. Bécs, 1773. II. 56. l. — Fessler. VI. 760. l.

³⁾ Korponay J.: *Abaújvármegye Monographiája*. I. 19. l.

⁴⁾ Id. h. 435—436. l.

Az említettük évben meg' fölemeltetett az ország azon városainak s helységeinek adója, melyek a török hódoltság alá tartoztak. Szinán parancsának a magyar határvárak közelében fekvő helységek ellenszegültek, a többi között Szikszó is, mely Kassa-, Tokaj- s Szendrőre támaszkodott. Ennek következménye lőn aztán 1588. év október 8—9-re az emlékezetes szikszai éjeli csata¹⁾, melyben Ruszel Claudius kassai kapitány, Rákóczi Zsigmond egri várparancsnok, s Homonnai Drugeth István zempléni főispán hősi vezérlete alatt teljes diadalt aratott ugyan a magyarság, de ez alkalomból Szikszó krónikája²⁾ egy gyászlappal bővült. „Ki nem mondhatni, — olvassuk e lapon — mely nagy romlása lett Szikszó városának ezen eudar törökök miatt; sokan a lakosok közül levágattak, javaik elprédáltattak, ami pedig a prédától elmaradott, az is a templommal, abban szorúlt néppel és szép harangokkal együtt megégett“.

Gönc tárgyam történelmi vizsgálásának idejében különösen fontos mezővárosa volt Abaújnak. Azidért a megyei gyűlések is itt tartattak³⁾, mert az erős védvekkel körített⁴⁾ s hadi műveletek által gyakran háborgatott központ ezeknek könnyebb hozzáférhetést s biztosságot nem ígért. Népe ssége már időszakunkban is jelentékeny⁵⁾, prot. gymnasiuma⁶⁾ látogatott, ref. hitközsége virágzó s nagytekin-

¹⁾ Szikszó, 1800-ig. Id. h. i. l. — Fessler. VII. 235—239. l. — Istvánfi: Regn. Hung. Hist. Libr. XXVI. 356. l. — Korponay. Id. m. 25—27. l.

²⁾ Id. h. id. l.

³⁾ Abaújm. levélt.

⁴⁾ Rotäuscher K. cs. kir. ezredes s bécsi hadi főlevéltárnok szíveségéből a Felsőmagyarországi Múzeumban érdekes rajzmásolatok őriztetnek, melyek Kassa XVI. s XVII. századbeli erősségeit mutatják.

⁵⁾ Abaújm. s Gönc város levélt.

⁶⁾ Fraknoi. Id. m. 95. 96. l. — Toldy F. Az újk. magy. nemz. irod. tört. 34. l.

télyű már csak az által is, mert élén Károli Gáspár állott. Ez a jeles férfiú 1529. körül született Nagy-Károlyban¹⁾. Hazájában megkezdett s folytatott tanulmányait a külföldön tetőzte be, a wittenbergi főiskolában, mely a hazai protestantismus vallási fejlődésére s kultúrai emelkedésére lényeges befolyást gyakorolt. Egyike volt ő is azon ezernél nagyobbszámú ifjagnak, kik a XVI. században itt neveltettek s az elsajátított hitelveknek apostolai, a szerzett tudományos ismereteknek tanügyileg s irodalmilag is dúsan értékesítői lettek hazájokban²⁾. 1556-ban tért meg a külföldről, s mint jeles hitszónok, nyelvtudós s bölcész oly szép hírben állott, hogy csakhamar a tekintélyes gönci ref. egyház lelkésze, majdan esperestje lön.

Minden történelmi alap nélkül való Horányi állítása, hogy K. superintendens is volt³⁾. A tiszáninneni ref. egyházkerületnek, melyhez topographiai helyzeténél fogva tartozik Gönc is, egész 1735-ig nem is volt superintendense. A tiszáninneni ref. egyházmegyék tehát, nevezetesen Abaúj, Borsod, Gömör, Ung, Zemplén, mintegy két száz évig esperesti kormányzat alatt állottak. A szikszói, gönci, kassai s a többi zsinatokban felváltva hol egyik, hol másik esperest elnökölt. A debreceni zsinatban, mely Melius Péter tiszántúli superintendens elnöklete alatt 1567-ben tartatott, jelen voltak ugyan az abaújtvári, zempléni és borsódi esperestek is, s aláírták a helvét vallástétel érdekében alkotott pontozatokat, de ez nem bizonyítja azt, hogy ezen egyházmegyék és a többiek a Tiszán innen, a tiszántúli superintendensek vezetése alatt állottak volna,

¹⁾ L. sírírátát Bod P.-nél. 132. l. Ugyancsak ő u. i. Károli Péterről ezeket írja: „Károlyból vette volt ez is eredetét mint szintén Gáspár.“

²⁾ L. Révész I.: A magyar és erdélyországiak a wittenbergi főiskolában, 1522—1560. Melancthon halálaig. „Magy. Tört. Tár.“ VI. 1859. 207.—230. l. V. ö. Fraknoi. Id. m. 296—319.

³⁾ Mem. Hung. II. 298. l.

mert hisz' a szikszói, gönci s kassai zsinatokat Melius Péter befolyása nélkül tartották a tiszáninneniek ¹⁾).

Hogy miért nem választottak ezek superintendest? politikai s egyházkormányzati okokkal magyarázható meg. A tiszántúliak ugyanis más fejedelem alatt állottak, és így a superintendenshez, az ottani zsinatokra való járás gyanussá tétet-
hetett, sokszor pedig lehetetlenné vált. De egyházkormányzati elveik is másfélék voltak a tiszáninnenieknek, mint a tiszántúliaknak. Ezeknél korán kifejlődött a püspöki igazgatás rendszere, azok inkább a presbyterianismusra hajlottak.

Egyébiránt, hogy kik voltak ref. superintendensek Károli Gáspár idejében, megolvasható Tóth Ferenc e tárgyról írt egyháztörténelmi művében ²⁾), melyből világos, hogy azidétt Boldi Sebestyén, Bogátzi Demeter, Melius Péter, (1560—72.), Károli Péter, (1572—76.) s Göntzi Fabricius vagy Kováts György (1577—95.) voltak superintendensek, s hihetőleg Károli Péter váradi prédikátor nevét cserélte föl a Gáspárával Horányi, tév-
útra vezetvén utódai közül némelyeket, mint Danielik-Ferenczyt ³⁾ s Környeyt ⁴⁾. Az is meglehet, hogy a vizsolyi biblia „Előljáró Beszéd“-ének ez aláírását: „az Kassa völgyén az tanítóknak Seniora“, vette hibásan esperest helyett superintendensnek.

Abaújmegye s vidéke egyik buzgó reformátorának a helvét hittétel szellemében őt tüntetik föl adataink. A nyolcadik zsinatot, mely a reformátio érdekében tartatott, 1566-ban (jan. 22—24.) K. gyűjtötte össze Göncre. Perényi Péter, a lutheranismushoz szívósan ragaszkodó főúr, s Radaschin Mihály, bártfai lutheranus lelkész (1542—1567), mindent elkövettek a kálvinismus terjedésének meggátlására. Hogy törekvésök sikertelen maradt, az nagy részben a gönci

¹⁾ Tóth Ferenc: A magy. és erdélyorsz. prot. ekkl. hist. Komárom, 1808. 258. 276. s követk. II. V. ö. Balogh F. Id. m. 83. l.

²⁾ A helv. vallást. köv. túl a tiszai superintendenciában élt ref. püspökök élete. Győr, 1812. 33—74. l.

³⁾ Magyar írók. II. 132. l

⁴⁾ Irodalomtört. 69. l.

zsinatnak köszönhető. Ez egyházi gyülekezet tagjai az ő elnöklete alatt 22 cikelyt alkotnak, a már azelőtt elfogadott genevai confessiót megerősítik, Kálvin kátéját behozzák, s Egri Lukács papot, mivel a szentháromságról tévtanokat hirdetett, Schwendi Lázár tábornok s kassai kapitány által 5 évi tömlőre ítéltetik¹⁾. Hogy e határozatoknak a megye központjában is érvényt szerezzen, 1568. január 9-re Kassára konventet hirdetett, eleve biztosítva magának s ügyének Schwendi oltalmát²⁾, mit annnyival könnyebben eszközölhet vala, mert a tábornok az új tannak nem volt ellensége³⁾.

A kassai konvent a vallási tévelyek megcáfolása végett hívatott össze, tulajdonképen azonban a helvét hittétel diadalra juttatását célozta magában a városban az ágostai-val szemközt. Mert Luther tana Kassán még a század-

¹⁾ Szikszó, 1800-ig. Id. h. 435. l. — Pálkövi. Id. m. III. 275. l. — Balogh F. Id. m. 73. l.

²⁾ Ember-Lampe. Id. m. 174. lap. — Fessler. VIII. 413. l.

³⁾ Miből azonban nem lehet következtetni protestáns vagy épen vallástalan voltára, miként ezt történetíróink teszik. (A többi között v. ő Podhraczký J.: Kisebb közlések. Schwendi Lázár. „Magy. Tört. Tár.“ VII. 1860. 264. l.) Janko Vilmos német történetíró sok gyarlósággal dolgozott, de a bécsi udvari, hadi s állami levéltárakból merített eredeti okmányainál fogva becses könyve (Lazarus Freiherr von Schwendi oberster Feldhauptmann und Rath Kaiser Maximilian's II. Bécs, 1871.) ezeket írja róla a 141-dik lapon: „Es ist hier am rechten Orte, von Schwendi's Religionsbekentnis zu reden. Man hat ihn stets als einen Protestanten angesehen (hierin irrt auch Bergmann), oder auch, dasz er als solcher gelebt, aber als Katholik gestorben sei. Dem aber ist keineswegs so. Schwendi war und blieb der katholischen Religion bis an sein Ende treu zugethan.“ Tudományosan s irodalmilag is művelt elme és nemes szív egyéb szép tulajdonokkal egyesültek jellemében. Mint ilyen nem lehetett nem barátja katolikussága mellett is a vallás- s lelkismeretszabadságnak épen úgy, mint uralkodója. (L. a vallásszabadságról is szóló nemeshangú emlékiratát Miksához ugyane müben 96—133. ll.) Ezeknél fogva nem is hihető el, hogy Egri Lukácsot pusztán csak vallási meggyőződéseért ítélte volna tömlőre, már t. i. ha csakugyan ítélte (?).

elején gyökeret vert. A honából ismeretlen okok miatt távozni kényszerült Coxe Lénárd, egykor VIII. Henrik angol király nevelője, 1521 körül mint nagyhírű tanító működik a kassai iskolában¹⁾. Csak sejteni lehet, hogy a hitújítás szellemének ő volt legelső ébresztője. A protestantismus érdekében legtöbbet tőn itt, mint általában az egész felvidéken, az ép' oly tudós, mint jámboréletű Stöckel Lénárd (1510—60), Luther s Melancthon tanítványa, s a bártfai európai hírű iskola tanítója²⁾. Az ő buzgó tevékenysége okozá, hogy a század derekán Kassa lakosságának nagyobb része az ágostai vallástételhez szított³⁾. Annyira megerősödnek, hogy 1554-ben magyarországi sz. Erzsébet emlékszerű egyházát a katolikusoktól néhány évtizedre sikerül elvenniök⁴⁾.

Schwendi Lázár tettleg is gyámolítá Károlit s híveit Kálvin tanának Kassán való terjesztésében, de az e célból összehítt kassai konvent, nem tudni mi okból? a kitűzött napról elmaradt⁵⁾. Hillárius kassai prédikátor kérelmére azonban még e hó 27-én egy más tartatott meg⁶⁾. Hogy alapvető buzgólkodásai Kassán nem szükölködtek óhajtott eredmény nélkül, bizonyítja azon történelmi tény, hogy e

¹⁾ Wagner K. Id. m. II. 140. l. Sperfogel Konrád így ír itten „in annalibus Leutschoviensibus:“ „In Vigilia S. Gert-rudis (1520) est assumptus in Rectorem Scholae (Leutschov.) Leon-hardus Coxus de Anglia (per Poloniam variis fatibus iactatus) Poëta laureatus, recessit Leutschovia 1521. ad Festum Lucae, et suscepit scholas Cassoviae.“ — Fraknoi. Id. m. 103. l.

²⁾ Wallaszky P. Id. m. 114. l. — Fraknoi. Id. m. 70—74. l.

³⁾ Egyet. Magy. Encycl. Kiadja a Sz.-Istv.-Társ. II. 59. l. — Tutkó J.: Sz. kir. Kassa v. tört. évk. 104. l.

⁴⁾ Timon S.: Cassovia vetus ac nova. Kassa, 1732. 172. l. — Szepesházy és Thiele: Merkwürd. d. Königreich. Ungern. Kassa, 1825. I. 132. l. — Schematismus Cler. Cassov. de ann. MDCCCXL. 12. l.

⁵⁾ Kassai Századok, 1202—1838. Kézirat A baúj m. levélt. Az eredeti, mintegy 83 lapra terjedt becses kötetben a Bach-korszak alatt egyéb magyar nyelvű okmányokkal együtt szándékosan elpusztított, de a régiebb időkben vett másolata több példányban megvan.

⁶⁾ Ember-Lampe. Id. m. 187. l.

városban a század vége felé túlsúlyban már a Kálvin hívei vannak, kik nem bírván még állandó imolával ¹⁾, 1586-ban sz. Erzsébet egyházát lefoglalják az ágostaiaktól s 1558-ban rézzel befödött tornyán ²⁾ a keresztet kakassal cserélik föl ³⁾.

Így a „magyar vallás“ Károli esperességének területén hitelvei- s szervezetében megszilárdult, híveiben szépen felszaporodott. Innen túl tehát nem is foglalkozik térítési munkálatokkal. Minden gondolata a szellemi táp felé fordul, melyet a magyarok által tömegesen elfogadott s épen azért magyar vallásnak nevezett helvéthitűeknek nemcsak saját vidékén, hanem országszerte nyújtani óhajt. Megfogamzik lelkében a biblia magyar fordításának eszméje. Miért s miképen valósítá ezt meg, hadd bizonyítsák saját gondolatai, melyeknek a vizsolyi biblia „Előljáró Beszéd“-ében az utolsó előtti pont kezdetén következőleg ad kifejezést: „Meggondolván az anyaszentegyháznak az mi nemzetségünk között ez dologban való fogyatkozását és jövőendő épülését, más felől az mi tisztünket, az Istennek nevét segítségül híván, minekutánna hozzákezdettem volna egynehány jámbor tudós atyafiakkal, kik nékem az fordításban segítséggel voltak, meg nem szüntem addig, mígnem véghez vittem az Bibliának egészben való megfordítását, melyben munkálkodtam közel három esztendeig ⁴⁾ nagy fáradsággal, testtöredelemmel, de oly buzgósaósz szeretettel, hogy én egy szempillantásig ez nagy munkát el nem untam, hanem nagy serénységgel és szeretettel, munkálkodtam, mígnem elvégzém azt“.

Nem hiányoztak a hatalmas és buzgó pártfogók, kik a készülő munkát eredeti rendeltetésére, t. i. a nyilvános-

¹⁾ Ilyent számokra a következő század közepe táján Lorántffi Zsuzsánna fejedelemasszony építtetett. L. Czeplédi István: Az országok romlásáról. Kassa, 1659. Az ajánlat 11. számozatlan lapján.

²⁾ Kassa v. levélt. Régi jegyzőkönyvek, 1558-ról, II.

³⁾ Tutkó. Id. m. 107. l. — V. ö. Henszlmann I.: Kassa városának ó-németstýli templomai. Pest, 1846. 19—20. l.

⁴⁾ A vizsolyi biblia előszava 1589. febr. 1-én kelt. Eszerint a fordításhoz 1586-ban fogott.

ságra való jutásra segítették. Ilyenek voltak: a Bezával sokat levelezett Rákóczi Zsigmond, Eger híres kapitánya s később Erdély fejedelme, Homonnai Drugeth István s Magótsi Gáspár, több vármegye főispánja, ki Melius Péterrel sűrű levelezésben állott, az akadémiákon sok tanulót táplált, s az énekes könyvhöz a 95-dik dicséretet készítette¹⁾. Ezeken kívül több felvidéki prot. főúr, de különösen Ecsedi, Báthori István, nagybátyja, Báthori Miklós halála után 1585-től Szatmár, Szabolcs s Somogy vármegyék főispánja²⁾, majd Draskovics bíbornok ajánlása folytán Rudolf király-országbírája³⁾, fenkölt-szellemű zsoltárköltő s hittudományi vitázó⁴⁾, első a Báthoriak között, ki nem az ösi, hanem a reformált hitben neveltetvén föl⁵⁾, a vallásbeli reformációnak hazánkban erkölcsileg s anyagilag legbuzgóbb s leghathatósabb pártfogója lett⁶⁾.

¹⁾ Tóth F. Id. első műve, 85. l.

²⁾ Szirmay Antal: Szatmár várm. esm. Buda, 1809. I. 130. l.

³⁾ Istvánfi: Regn. Hung. Hist. XXVI. 344. l.

⁴⁾ L. Toldy F.: Báthori István, Rudolf kir. ország-bírája, mint író Akad. értekezések a nyelv- és széptud. oszt. köréből. IX. sz. 49—101. l.

⁵⁾ Toldy F. Id. m. 51. l. Tehát atyjára, Györgyre illik s nem ő reá gr. Kemény J. ítélete: „Első vala, aki a római vallást elhagyván, a vallásbeli reformációnak Magyarországon egyik főgyarapítója lett“. L. Toldy F.: Tört. és irod. Berek. II. 164. l. V. ö. Budai E.: Magyarorsz. hist. II. 90. 94. 116. 145. l.

⁶⁾ Fényesen bizonyítja ezt Fegyverneki I. László egykorú író, ki „Enchiridii Locorum communium Theologicorum, etc.“ c. Bázelen, esztendőszám nélkül megjelent munkáját „Stephano de Báthor, Comiti Commitatum Zathmar, et Zabolch, Domino in Varano, Etsed, Fuzeer, Onad, etc.“ ajánlván, dicséretére ezeket írja: „Laudanda imprimis insignia tua, Spectabilis, ac Magnifice Domine Patrone benignissime pietas et zelus, quo erga ecclesiam, et ejus cives juvandos, et ornandos flagras incredibili ac in hac etiam infelici patriae sorte, in quam miserabili, et pene deploranda rerum Ungaricarum facta conversione, justissimo Dei judicio detrusa est, nullis comparcis sumptibus, viros doctos, quos in ditione tua habes non paucos, singulari nihilominus prosequens amore, liberaliter eos foves, patrocínio tueris, et infinitis propemodum beneficiis cumulas“. Nem kevésbbé érdekes bizonyíték az is, amit ugyanezen

Károlinak, mielőtt elhatározta magát a bibliát újból lefordítani, nyomdáról is kellett gondoskodnia. Főúri pártfogóihoz fordul tehát, kik értesülvén hihetőleg általa Mantskovit helyváltoztatási szándékáról, őt vidékekre hívták meg. A galgóci nyomda áthelyezését K. környezetébe, az eredeti terv szerint talán épen Göncre, a Thurzók kettős okból nem kifogásolhatták. E hatalmas család itt is földesuraság volt. I. Lajos király Göncön a pálosok számára javadalmas monostort alapított, mely később a Zápolyákra, I. Ferdinánd adományozásából pedig Thurzó Elekre szállott¹⁾. Aztán meg a galgóci nyomdának, melynek, mint kiadványaiból láttuk, jobbára magyar s latin művek kiállítására voltak szerelvényei, e nyelvű munkák nem igen ígérkeztek eredeti helyén. Történelmi tény, hogy a Thurzók s Révayak buzgalma folytán Nyitra, Trencsin, Zólyom, Árva, Szepes és Turóc megyékben Luther tana terjedt el. Nyelvünk külső történetéből tudjuk, hogy időszakunkban a felvidéken mindinkább gyarapszik a magyar nyelv társadalmi s egyházi kelete, a hasonlíthatatlanul túlnyomó többség azonban tót és német. Amazok jobbára cseh s morva papjai a vallás gyakorlatára szükséges könyveket egyenesen Csehországból hozzadják, a németek szellemi szükségéit pedig a brassói nyomda termelése s a Szászországból behozott vallásos könyvek látják el.

Mely évben történt 1585—88 között Mantskovit átköltözködése? — adatok hiányában nem tudhatni. Csak az bizonyos, hogy az említett főúri pártfogók nyomdája elhelyezéseül Gönchez közel Vizsoly mezővárost jelölték ki, mely Báthori István családi jószágaihoz tartozott²⁾, s azért,

könyvnek kiadásakor Grynaeus János Jakab bázeli nyomdász B. I.-hoz ajánlatképen e könyv elején intéz. L. Gr. Kemény J.: Ecsedi Báthori István emlékezete 1586-ból. Toldy F. Tört. és irod. Berek. II. 164—166. l. V. ö. Ember-Lampe Id. m. 133. l. — Sirirata a Báthori Gábor által emelt emléken Maecenásnak s adakozónak nevezi. L. Wagner K.: Collect. genealg. hist. illustr. Hung. famil. Buda, 1778. I. 42. l.

¹⁾ Wagner. Id. els. m. I. 150. 162. l.

²⁾ Ember-Lampe. Id. m. 730. l.

fedve Boldogkő s Regéc váraitól¹⁾), nagyobb biztosítékot is nyújtott a háborítatlan működésre, mint Gönc, mely már akkor országútban fekvő átmeneti hely, a felvidék egyik fontosabb s ezért gyakrabban is zaklatott pontja volt²⁾).

Báthori István, s hitbuzgó neje, Homonnai Drugeth Frusina, nemkülönben az említett főúrak, kikhez még más pártfogók, nők, polgárok s városok is járultak, nem kimélték a költséget a nyomda derekas fölszereltetésében³⁾); minél fogva adataink úgy beszélnek róla, mint a XVI. század egyik legjobb könyvnyomtató intézetéről⁴⁾). Nem is lehetett az csak amolyan egyszerű kézi sajtó, vagy kezdetleges készletű vándor nyomda, mert különben nem képes vala kiállítani oly nagy művet, s a körülményekhez mérten oly tisztességesen, mint az alább bemutatott biblia-fordítás.

Ha az adatok világosan nem bizonyítanak is, a jelek odamutatásából tisztán láthatnók, hogy a Vizsolyban elhelyezett nyomda szellemi ügyvezetője Károli Gáspár volt, ki technikailag is érthetett a nyomdászathoz. Ez a sejtélem nem szűkölködik valószínűség nélkül. A XVI. század reformátorai papok s nyomdászok is voltak egyszersmind, az utóbbi foglalkozás technikai képességeire jobbára külföldi tanulmányaik közben tevén szert. Így Abádi Benedek, Bornemisza Péter, Heltai Gáspár, Huszár Gál⁵⁾, Sz. Molnár Albert⁶⁾, stb. Miért vennők ki közölők

¹⁾ *Comp. Hung. Geograph.* ad exemplar Notitiae Hung. nov. hist.-geograph. Mathiae Bel. 1792. 221. 222. 1.

²⁾ *Abaujm.* s *Gönc v. levélt.*

³⁾ *Bod P.*: Erdélyi Féniks. 1767. Jegyzet a 33. vers után.

⁴⁾ *Ungarisches Magazin.* Preszburg, 1787. IV. 450. 1. „In Vizsoly, in der Abaujvárer Gespanschaft war eine der beszten Buchdruckereyen dieses (XVI.) Jahrhunderts.“ V. ö. *Toldy F.* id emlékb.

⁵⁾ *Huszár Gál* nem tanult a külföldön; hazai tanintézetben s öntanulás után képezte ki magát, s talán épen ezért használta a „méltatlan“ (anaxios) melléknevet.

⁶⁾ Többen közölők nemcsak nyomtatók, hanem betűmetszők is voltak. *Abádi Benedek* így ír e képességéről az általa Új-Szigeten 1541-ben nyomtatott Erdősi-féle biblia fordítás végsőzatában:

Károli Gáspárt, kiről fõntebb említve volt már, hogy szintén tanult a külföldön.

Károlinak minden kétségenkül könnyebb volt volna a felügyeletet saját lakhelyén, Göncön gyakorolnia az itt felállítandott nyomdában, ha ez utóbbit a kor körülményei nem ellenzik vala. Ama zavargós idõben ugyanis az irodalom s tudomány szellemi s anyagi munkásainak éber figyelemmel köllött kísérni az ellenséges hadak minden mozdulatát, hogy a közelgõ vész esetére óvintézkedésekrõl gondoskodhassanak, s megmenthessék az irodalom s tudomány eszközeit, a nyomdákat, könyveket, stb. Hírlapok, táviratok s a gyors közlekedés egyéb tényezõinek hiányában egymást tudósították, véve s adva tovább a háborús híreket. Így tõn Károli Gáspár is ama levelében, melyet 1575-ben Göncrõl keltezve Kassára Kolosváry Gergely deáknak küldött¹⁾. Ha a háborús hírek csakugyan megvalósultak, könnyebb volt a nyomdának egy félreesõ kis községben nyugodtan mûködnie, mint az ellenséges meglepetéskor Göncön rejtõzködnie, hogy a biztos veszedemtõl megszabaduljon.

Ez eléggé nem helyeselhetõ óvintézkedést a közel s távol múlt szomorú emlékei ajánlották. Nem is említve az 1537-dik év májusát, melynek közepe táján Martinuzzi 18,000 fõre menõ haderõvel vesztegelt Göncnél, csak az 1566-ik évet hozom fel, melynek novembere- s decemberében a tatárok Erdélyen keresztül Magyarországba törtek, s két ágra szakadt csordájok egyik részével Bihar-, Békés-, Heves-, Borsód- s Abaújmegyéken végig egész Kassáig hatoltak, kirabolva, feldúlva s fölégetve az útbaesõ falvakat s nyílt mezõvárosokat²⁾, köztök minden valószínűséggel „Mikoron azirt, láttam volna az betût, hogy nagy kisedelem nélkül nem mielhetni vele, mint hamarsággal lehet, ugyanazon betût megigazitám, egynihányat hozzá csinálván, hogy szapora lenne az dolog és hamarább vigit irhetnök, stb.“

¹⁾ Eredetije Kassa város levéltárában. Közölte Thaly K. „Századok“. 1873. IV. f. 295—296. l.

²⁾ Korponay. Id. m. 16. 22. l.

Károli városát is, melyet vajmi gyengén védhetett az a csekély erősség, melynek romjait még a múlt században mutogatták¹⁾). Egyébiránt a nagyszámú török okmány, mely Gönc város levéltárában őriztetik, hódoltsági kötelékekre engéd következtetnünk. Mily sorsa lőn az ilyen városoknak, ha a meg' fölsigázott s kétszerezett adót s élelmi szereket nem teremthették elő; mint küldettek ellenök a török had sepredék tatár csordái, melyeknek fő hadi erényök a gyűjtogatás volt: e városok levéltári adatai s egyéb töredékes korhagyományok följegyzései bizonyítják²⁾).

Melyik volt a vizsolyi nyomda első kiadványa, s egyáltalában megindult-e munkássága 1589. előtt? — adatok hiányában nem deríthető fel. Némely. könyvészeti följegyzések Sibolthi Demeter superintendens már említett „Lelki Hartz“-át tartják ilyenül, hibásan, melyet magam is elkövettem a „Figyelő“ idézett számaiban közzétett vázlatban. A hiba forrása abban rejlik, hogy Mantskovit e könyvet nyomtatási helynevezés nélkül adta ki, mit a Nemzeti Múzeum egyik jegyzéke³⁾ s kézirata⁴⁾ pótolni akarván, zárjel között Vizsolyt teszi föl. Németh János helyesen mondja e könyvet Galgócon nyomtatottnak⁵⁾, zárjel között oda tévén a nyomtatta Mantskovit Bálint elébe („Galgócon“)-t. És ezt biztosan elfogadhatjuk, mivel a föntebbiek szerint bizonyos, hogy Mantskovit még 1585-ben is Galgócon működött mint nyomdász s csak az után költözködött át Vizsolyra.

Nyomdánk ismert kiadványainak időrendjéből egész bizonyossággal állíthatni, hogy legelső termelése Károli biblia fordítása, mely „Mantskovit Bálint nyom-

¹⁾ Comp. Geograph. 223. I. V. ö. Nagy Lajos: Notitiae Hung. Buda, 1828. I. 9. 1.

²⁾ Érdekes mű e tekintetben Ortelius „Redivivus et Continuatus“ c. németnyelvű képes könyve. I. II. Frankfurt. 1665.

³⁾ Catal. Biblioth. Szech. Tom. I. Suppl. II. 455. 1.

⁴⁾ Abaujm. írók, 1586—1822. Nemzeti Múz. i. kézirat.

⁵⁾ Id. m. 86. 1.

tatása által Visolban kezdetetett böjtelő-szombaton, az az, 18. napján böjtelő havának, 1589. esztendőben. És elvégeztetett Istennek kegyelmességéből, 20. napján szent Jakab havának, Krisztus Urunk születése után ennyi esztendőben: 1590. Kiből dicsértessék az Urnak áldandó szent neve, mind örökkön örökké, Amen“¹⁾.

Ama „jámbor s tudós atyafiak“ közül, kik az immár nyomdailag is elkészült fáradságos munkában Károlinak segítségére voltak, névleg csak egyről van tudomásunk, Pelei Jánosról, ki 1587-ben Göncön tanítóskodott²⁾, s kinek tanítványai között találjuk Szenczi Molnár Albertet is. Ezt Molnár önmaga beszéli el az általa 1608-ban Hánauban kiadott Károli-biblia latin-magyar ajánló levélben, melyet kegyes pártjogója, Móric hesszeni tartomány-grófhoz intézett. Ez ajánlat a vizsolyi bibliáról érdekes irodalomtörténelmi adatokat foglal magában, s feltünteti a viszonyt, melyben Molnár ahhoz Göncön tanultában állott. Hadd beszéljenek maguk ez adatok!

A vizsolyi biblia „első kibocsátásának szolgálatában, — úgymond — akkori gyermekségemben is, részessé tölt engemet az Istennek gondviselése: holott ez időben lábánál forganék az böcsületes embernek, Károli Gáspárnak, az gönci prédikátornak, az ki főigazgatója volt az kinyomatásnak; és engem gyakran az visoli nyomtatóhelyben kiküldött az ő tőle írott levelecskékkel. Először pedig jól emlékezem reá, mely nagy isteni félelemmel és böcsületességgel kezdett az első kibocsátáshoz a böcs. Károli Gáspár, kinek hogy valaha cselédi közt forgottam legyen, megmondám az előtt. Mert előtte állottam egykor, midőn tanácskoznék Pelei Jánossal, az ő schóla mesterével, az ő seniorságához tartozó tanító atyafiaknak egybegyűjtése felől, közönséges könyörgésre, ez elkezdett dolognak jó előmeneteliért. És mikor a könyv nyomtatattának is, egynéhányszor hallottam, hogy fohászodván így szólott: Csak az Isten addig éltes-

¹⁾ A vizsolyi biblia zárszavai a legutolsó lapon.

²⁾ **Fraknói.** Id. m. 30. l.

sen, míg ez bibliát kibocsáthassam, kész leszek meghalni, és az Krisztushoz költözni. És kívánságát megnyervén az istenes vén ember, két esztendővel azután elköltözött az szentek lelkeinek főpásztorához“.

Tanuja volt tehát Sz. M. A. Károlink környezében a serény és szeretetteljes munkálkodásnak, melylyel az első teljes biblia-fordítás készült. Vajjon nem itt s ekkor lobbant-e lángra a széptehetségű 13 éves ifjú¹⁾ lelke az irodalom iránt, melynek később oly hívatott munkása lőn: ²⁾ ki ne hinné el szívesen?! . . .

A vizsolyi biblia irodalomtörténetileg mindmáig nevezetes azért is, mert ez a szentírás első teljes magyar fordítása, magában foglalván az apocryph, régi nevezet szerint „mellévetett“ könyveket is. Voltak történetírók, kik Heltai bibliáját tartották azúl. Vélekedésekben Bod Péter ezen szavaira támaszkodtak: „Magyarra fordította az egész bibliát, munkálkodván abban Gyulai Istvánnal, Ozorai Istvánnal, Vizaknai Gergelylyel s más istenfelő papokkal. Az első darabját adta ki 1551-dik esztendőben, és a többi részeit a következőkben 1561-dik esztendeig 4r. öt darabokban“³⁾. Bod s követői azonban tévedtek, mit nem lesz nehéz kimutatni, ha egy korbéli tanu s bibliánk bizonyítékaira figyelünk.

A Heltaival egykorú Károli Péter váradi pap ugyanis egyik munkájának⁴⁾ ajánlásában azt írja, hogy mind

¹⁾ Ennyi éves volt, ha 1574-ben született. Pedig hogy ez születési éve, saját szavai bizonyítják: „Natus sum in oppido Szenc Anno Red. hum. 1574. XXX. aug. die Lunae hora 8. matutina.“ L. **Kemény J.** közlését az „Új magy. Múz.“ 1859. I. k. 329. lapján. **Ember-Lampe, Benkő**, s újabban. **Balogh F.** s más történetíróink adatai e szerint (az utóbbi 1578-ra teszi) várnak kijavításra.

²⁾ **L. Toldy F.** nagybecsű akad. értekezését: **Szenczi Molnár Albert.** 1574—1633. Akad. értek. a nyelv- és széptud. oszt. köréből. IX. sz. 102—174. l.

³⁾ **M. Athenas.** 105. l.

⁴⁾ Az Halálról, Feltámadásról és az Örökéletről való Könyvecske. Debrecen, 1575.

Boeskai Erzsébet, Báthori Kristóf neje, mind Patócsi Zsófia, Bebek György özvegye kérte őt, „hogy az mi az bibliába még hátra volna, azt megfordítanók, és erre Nagyságtok minden segítséget és gondviselést ajánla“. Még világosabban bizonyít a vizsolyi biblia előbeszéde, melyben Károli miután 12 számozatlan oldalon keresztül vitatja a szentírás üdvös voltát a keresztény emberre, polemikus hangon bírálja az ősegyház álláspontját s Vulgata kiadását, így folytatja: „Nagy gondviseletlenség volt és Istenhöz és az ő szent igéihöz nagy idegenség, hogy holott minden nemzetségnek nyelvén vagyon az Istennek könyve, a magyar nemzetség arról ennyi ideig gondot nem viselt. Bizony az Heltai Gáspár munkája és az Melius Péteré bizonyoságot téssen arról, hogy találtattak volna olyak ezelőtt is, kik a munkát nem restellették volna, ha az fejedelmek arra gondot viseltek volna, az tanítókat felébresztették volna, és az ő tárházokat Isten tisztességére megnyitották volna. Azért kétség nélkül ha vagyon is ebben valami bűnök az tanítóknak, hogy ennyi ideig az Biblia nem volt magyar nyelvén, de az fejedelmeknek nagyobb bűnök vagyon“. Hét sorral alább pedig ezt írja: „Noha pedig volt darabonkint az Bibliának valami része megfordítva, de mindenestől fogva egészen ez ideig a mi országunkban a mi nyelvünkön nem volt, hanem a kegyelmes Istennek jó kedvéből most méggyen ki egynéhány nevezetes jámbor, istenfélő, nagyságos uraknak intése, törekvések és költségek által.“ Az „Előjáró Beszéd“-re következős „Az Olvasóknak“ felíratú közleményben végre e sorok olvashatók: „Szabad mindennek az Isten házába ajándékot vinni. Egyebek vigyenek aranyat, ezüstöt, drága köveket. Én azt viszem, az mit vihetek, tudniillik magyar nyelven, az egész Bibliát, melyet eleitől fogva sokan igyekeztek offerálni, de véghöz nem vihették“.

Már hogy a Heltaival és Meliussal egykorú kassavölgyi esperest, Károli Gáspár ezek bibliai for-

dításának minden megjelent kötetét ne ismerte s így arra nézve, hogy 1590-ig teljes magyar biblia nyomtatásban nem jelent meg, tévedt volna? — róla föltenni sem lehet.

A főttebbi teljeshitelű egykorú írók bizonyítékai szerint föltétlenül járúlnunk kell Szabó Károly abeli meggyőződéséhez¹⁾, hogy Heltai bibliája nem volt teljes, nevezetesen annak harmadik kötete soha világot nem látott, s mind azok, kik Boddal együtt s ő utána Heltai bibliáját öt kötetben megjelentnek állítják, a harmadik kötetet soha sem látták. Csalódásuk forrására könnyű rámutatni. A 4-dik kötet s az erre következő Új Testamentom ugyanis kezökben forogván, el sem tudták gondolni, hogy az ezeket sorrendben megelőző 3-dik kötet ki nem lett volna adva. Téves hiedelmökben annyival inkább megmaradhattak, mert nem vették figyelembe, hogy Heltai az egyes köteteket nem időszaki rendben adta ki. A vizsolyi bibliának nyomtatásban először nyilvánosságra jött teljessége s a Heltai-félének csonka volta mellett felhozott bizonyítékokat különösen megerősítik legavatottabb könyvészünk, Szabó Károly tudományos tapasztalatai. Az ő kezei között Heltai bibliájának első kötetéből 9, a másodikból 5, a negyedikből 6, s az Új Testamentomból 9 példány fordult meg, ezeknek több helyt talált csekély töredékeit is gondosan megvizsgálta, és soha seholy e töredékek közt egyetlen levélre sem talált, mely a 3-dik kötetbe tartozott volna²⁾.

Legelső teljes biblia-fordításunknak szentírástantudományi, nyelvtörténeti s könyvészeti körülményes ismertetésébe nem bocsátkozom. Oly gazdag alaptőkét képezi ez a jeleztem háromirányú vizsgálódásnak, mely egy önálló külön nagy tanulmányt is kiadna³⁾, aminthogy részben ki is

¹⁾ Erd. Múz. Évk. V. k. 1. f. 42. l.

²⁾ U. o. 42—43. l.

³⁾ Mint a „Magyar Nyelvőr“ színes borítékának hátsó bellapján olvasható volt, régi codexeink s nyelvmelékeink nyelvtörténeti szótárainak elkészítésében serény munkásság pezsdült fel. Nem hiszem, hogy a vizsolyi biblia ne akadjon vállalkozóra. — A „Magyar Biblia Történelme“ Balogh F. debreceni ref. hittanszaki tanárnál készülöben van.

adott már ¹⁾). A legszükségesebbeket azonban céломhoz képest megérintem.

A fő címlapot 13 számozatlan lapra terjedő „Előljáró Beszéd“ követi, mely ajánlat is egyszersmind. Megszólítása így hangzik: „Tekintetes és Nagyságos Uraknak, Vitézlő Nemes Népeknek, Istenfélő községeknek, és az Istenházában munkálkodó Prédikátoroknak, kik egész Magyarországon és Erdélyben vagynak“. E megszólítás indokul szolgál arra nézve, miért nem említi névleg kegyes pártfogóit, kiknek áldozatkészsége hozta létre e nagy művet. Az ő tudtokkal történt ez így²⁾), mint kik teljesen osztoztak Károli szándéklatában, mely szerint e fordítás nemcsak Kassa völgye, hanem a testvér haza minden rendű s rangú ref. híveinek számára készült. A végpontban azonban megemlékezik róluk, midőn így szól: „Ez mi munkánkat pedig Nagyságtoknak s kegyelmeteknek dedíálom. Nemhogy kételkedném abban, hogy az Isten könyvének méltósága nem lenne őmagában, hanem hogy Nagyságtokat és kegyelmeteket felindítanám az szent írásnak olvasására, és abban az drága könyv megkeresésére, melyért embernek minden marhát is el kell adni. Más az, hogy ebben kellett követnem ez világnak és az böles embereknek szokásokat, kik az ő munkájokat mindenkor valakinek neve alatt szokták kibocsátani. Nagyságtokat és kegyelmeteket kérem, ez mi munkánkat vegyék jó neven“.

Az első teljes bibliának készülése nem lehetett nem tudva ügyeikért buzgó ref. hazánkfiai előtt; országszerte értesülhettek a kegyes jötevőkről is, kiknek élén Báthori István személyében egy nagytekintélyű férfiú, az ország bírása állott. S midőn minden kétségenkűl lelkesítő fel-tűnést okozva közkézre került, s olvasták e zárpontot, jól tudták a nevek említése nélkül is, kiket kell itten érteni.

¹⁾ Ballagi M.: Tanulmányok a magyar biblia fordítások körül. „Nyelvt. Közlem.“ III. A Károlyi Gáspár-féle biblia-fordítás különösen. 161—189. l.

²⁾ Ember-Lampe. Id. m. 729—30. l. „... nomina celare et in praefatione non exprimere iusserunt“.

Károli mind a maga, mind pedig segítő társai nevében lelkiismeretesen beszámol a forrásokkal, melyeket munkájokban követtek. E vallomás maga elégséges megigazítani a téves tudalmat, mint ha a fordítás az eredeti nyelvekből történt volna. A zsidóból dolgozott Vatabulus, Pagnini, Münster Sebestyén s Tremelli állottak leginkább előttök. Nagy dicséretökre válik, hogy a vallási előítéletek ama merev korszakában munkájok nem leledzik felekezeti elfogultságban, követve „az Vulgata editiót is és ez mellett sok magyarázó doctorokat“. Összevetve a szöveget régibb magyar fordításainkkal, kiderül, hogy különösen az ószövetségre nézve csakis szószerinti értelemben vehető eme nyilatkozatuk: „Az kik ezelőtt valami részt fordítottak az Bibliában, azokat is nem utáltuk meg, hanem megtekintettük“.

Hogy pedig az olvasóknak könnyebbséget szerezzenek, régi zsidó mintára az egészket versenkint fordították. Ennek „fölötte igen nagy haszna vágyon az betűnek megértésére, melyet mivelhogy ezelőtt meg nem tartották, gyakorta az mi együvé való volt, elszakasztották egymástól, és az mi nem együvé való volt, egybekapcsolták, mely dolog igen meghomályosítja az értelmet“.

A részek elé tett tartalmi rövidletek, s az egyes helyeket magyarázó lapszéli jegyzetek, alapos exegetikai s hermeneutikai képességeket, stilisztikai ügyességeket, s kitartó szorgalmukat dicsérik¹⁾.

A nyelvet illetőleg arra törekedtek, hogy „az mennyire lehetett tiszta igaz magyar szóval“ éljenek, nem követve „az idegen szólásnak módját, sőtinkább az mi darabosnak tetszett vagy az zsidó vagy az deák szólásnak

¹⁾ Az ószövetségben 1126-ra megy a könyvek, részek s fejezetek kivonatolása vagy magyarázata. Az új szövetségben csak sz. Pál levelei vannak ilyenekkel ellátva. A szövegek lapszéli magyarázó jegyzetei körülbelül az ószves biblia közepéig 2470 rövidebb-hosszabb sűrűen nyomott jegyzést adnak ki. Ezek az ószövetségben végig nővekednek, az újban mindinkább fogynak.

módjában, annak is kimondásában az magyar nyelvnek szólásának“ módjára ügyeltek. Minél fogva el is érték azt az eredményt, hogy míg Melius legtöbb önállósággal, Heltaiék legtöbb körültekintéssel, a különben sok helyt hibás Félégyházi legtöbb ízléssel s bibliai numerussal eszközölték fordításait: addig Károliék legtöbb szerencsével, jóllehet erő, szépség s csaknem minden művészi kezelés nélkül dolgoztak. De habár e biblia nyelvezetének egyes fogyatkozásai már saját korában ismeretesek voltak, a jobb írók előtt mégis nagy tekintélyben állott: követték. Így midőn Sz. Molnár A., a hesszeni tartomány-gróftól ismételtén sürgettetve, a magyar nyelvtan megírásához szükséges előtanulmányokhoz fogott, átnézte mindazon magyar könyveket, melyekre szert tehetett, a vizsolyi bibliát pedig ugyane célból kétszer is átolvasta s kijavította ¹⁾).

Kár, hogy nyelvöknek az időhöz képest tiszta magyarságát, kényelmes folyékonyságát s átlátszó érthetőségét több helyen megzavarják a hibásan felrakott ékezetek. A munka elkészültével annyira megdöbbentek ezek sokaságától s az emiatt ellenök tehető kifogásoktól, hogy Mantskovit nyomdásznak nyilatkozatot ²⁾ kellett tennie, melyben bocsánatot esd az olvasótól az ékezési s netalántán egyébféle előforduló nyelvtani hibákért, föltárva azoknak már említettem okát, s egyszersmind kérve „minden keresztény szelídelméjű olvasót, hogy ezféle kis vétkeket, hogy ha valahol irreparablnak, csendes elméből pennával ha szükséges megjobbítsa.“

¹⁾ Íme így ír Szenczi Molnár A. magyar nyelvtanának (Novae Gramm. Vng. Libr. duo. Hanau, 1610.) előszavában: „Ego vero quem sequerer quemque fugerem (t. i. forrásként nyelvtana kidolgozásában) habebam prorsus neminem. Quotquot igitur libros Ungaricos acquirere poteram, eos evoluebam omnes: et Biblia sacra ante viginti annos edita, bis in hunc usum a capita usque ad calcem perlegi, vel eadem opera exemplaris Biblici sphalmata correxi, et quasi *μειοδαις* ea denuo edidi“. V. ö. Toldy F.: Corpus Gramm. Ling. Hung. Vet. Pest, 1866. 113. l.

²⁾ Azt, melyet „Typographus Lectori“ címen már említettem.

A nyomdászat technikájához nem értek. E szempontból tehát nem szólhatok nyomdánk kiadványaihoz, melyek közül hosszabbidejű tanulmányozás végett csakis a bibliafordítás állott rendelkezésemre, a jászóvári prém. kanonokrend központi könyvtárának a főcímlap híján teljesen ép példányában. Összehasonlítva ezt még a Nemzeti Múzeumban az itteni példány szerint Sibolthi D. „Lelki Hartzá“-val, úgy találtam, hogy nyomdánk a galgócihoz képest határozott haladást tüntet föl; kiadványai ízletesbek, a nyomás tisztább. A lapszámozás azonban, a kor divata szerint, részben vagy egészben el van hagyva, vagy csak levelenkint eszközölve. Annál pontosabb az úgynevezett ívmutató, melyre ezidétt még széltében az alphabet betűi használvák.

A papír erős. Nem annyira szakértelemről, mint inkább kíváncsiságból megnéztem vízjegyeit, melyek 4—5 féle alak szerint váltakoznak. A régiség által nagyon el-sárgított lap s vastag betűk miatt határozottabb világításban csak egyet tudtám kivenni, azt, mely széldisztésű paizsban keresztforma alakot mutat. A többit Le hoczky Tivadar jeles történetbúvárunk tudná meghatározni, ki a M. Történelmi Társulat 1871-ben tartott zemplén-ungi búvárlatai alkalmával a leleszi híres levéltár papírjain levő vízjegyeket meglepő szakértelemmel vizsgálta s határozgatta, a vegyes házból származott királyok uralkodásának korszaka végéig lerajzolván összesen 274 különféle igen érdekes jegyet¹⁾. Nyomdánk papírjainak vízjegyeit azért lenne érdekes tudni, mert utána a szakértő meghatározhatná a gyárat, mely enemű szükségleteit kielégíté. Mindenesetre érdekes lenne műveltségtörténelmileg is tudni, hogy vajjon magyarországi, erdélyi vagy külföldi gyártmányú papírok-e ezek? Tény, hogy ezidétt már voltak papirosmalmaink. Nem is említve a brassait, mint legelsőt (1546—1569.), csak a magyarországiival hozakodom elő, melynek apostoli keresztet ábrázoló

¹⁾ L. Nátafalussy K.: A leleszi bizottság jelentése. „S z á z a d o k.“ 1870. 617—619. l.

vizjegye volt. Gr. Kemény József szorgalmas kutatónk látott ily gyártmányt 1553-ból, valamint kolozsváriakat 1584—97-ig, s nagyszebenieket is 1573—92-ig¹⁾.

A nyomda címere vallásos jellegű. Az evangéliom angyalát ábrázolja ez, fején koszorúval, jobbában nyitott bibliával s jutalomigérő palmaággal. Baljában szájához illesztett görbekanyarulatú trombitát tart, melyből lenge felhő alakjában árad szét az üdv ígéje. A háttérben jobb oldalon nyílt tenger, nyugodtan tovavitorlázó hajóval, a balrészen sziklaoromra épített erős vár szemlélhető, melyből az angyal kiszáll, s mely hihetőleg a Skáritza Máté szintén XVI. századbeli prot. magyar író által németből magyarra fordított: „Erős várunk nekünk az Úr Isten“²⁾ ismeretes protestáns ének symboluma. Ez alakok kerete meglepő hasonlatosságot tüntet föl a vizjegyek egyikének körzetével. Ha e fametszet mintája nálunk készült, amin kételkednünk alig lehet, e művészetág a XVI. században figyelemre méltó fejlődéssel lehetett gyakorlatban.

Az így elkészült nagy munkát megnyugtató öntudattal, de nem minden tartózkodás nélkül teszi közzé Károli. A nemes hangnál fogva, mely rajta előmlik, nem állhatom meg, hogy kihagyva a már említetteket, egészen át ne írjam ama cikket, mely az „Elöljáró Beszéd“-et követi, s mely „Az Olvasóknak“ van szánva és így hangzik:

„Bizonynyal tudom, és semmit nem kételkedem abban, hogy ezen mi munkánknak, minekutána emberek közé az kimegyen, sok irígye és sok rágalmazója lészen. Mert miképen az testet követi az árnyék, azonképen az virtust, azaz, a jóságos cselekedetet követi az irígység. És az kik az rágalmazásra születtek, mivelhogy az más ember munkájához vagy cselekedeteihez hasonlót nem cselekedhetnek, ha különben annak nem árthatnak, rágalmazzák azt. Mind-

¹⁾ Toldy F.: Az újk. magy. nemz. irod. tört. 36. l.

²⁾ Bod P.: M. Athenas. 243—244. l V. ö. „Budapesti Közlöny“. 1868. jan. 15. sz.

azáltal senkinek sem irigységével, sem rágalmazásával nem gondolok. Mert az Isten és az én jó lelkiesméretem nekem bizonyosságom, hogy nem egyebet, hanem az nagy Istennek tisztességére, az ő házának épülésére néztem ez dologban. Annak okáért minden keresztyén olvasókat kérek, hogy az én munkámért engemet ne rágalmazzanak és meg ne keserítsenek, hanem nagy isteni félelemmel és hálaadással vegyék és olvassák ez magyar nyelvre fordítottatott Bibliát. Ha valól (valahol) az fordításban tévelygettem és az célt nem találtam, azt ne tulajdonítsák vakmerőségnek, hanem az én gyarlóságomnak. Az oly helyeket az olvasók ugyan regestum szerint jegyezzék meg és engem intsenek meg, hogy míg Isten ez testben tart, jobbíthassam meg az mi fordításunkat, mindaddig, mígnem igen szép és jó leszén“.

Búvárlataim között semmi nyomára nem akadtam a rágalomnak, mely a vizsolyi fordítást illette s Károli elkeserítette volna. Sőt ellenkezőleg, midőn 1590-ben három fólió-kötete a prot. közönség nyilvános használatába ment, a fordító neve országszerte általános tisztelet, szeretet s kegyelet tárgya lőn, minek Túri György, egykorú epigramm-költő ünnepélyes kifejezést is ad Bod Péternél olvasható ¹⁾ következő latin verseivel:

„Pontificum tenebris alte Plebs mersa jacebat,
Et sine caeca libris et sine luce cohors.
Indoluit Caspar Karolinus et auspice Christo,
Praeside Rakotzio ²⁾ Biblia versa dedit.
Edocuitque omnes, et sidera laetus adivit,
O pia magnanimi vitaeque morsque Viri“.

„Csuda — úgymond ugyancsak Bod P. — mint megszentelte és megáldotta az Isten ezt a Károli fordítását. Attól az időtől fogva, noha egynéhány rendbeli fordítások találtatnának, mégis ez oly közönségessé lett, hogy ezzel

¹⁾ Id. m. 131—132. l.

²⁾ Túri György epigrammájában foglalt ez adat szerint Báthori István mellett Rákóczi Zsigmond volt a vizsolyi nyomdának s Károli bibliájának fő Maecenása.

a fordítással élnek mindenféle vallású magyarok, a római katolikusokat kivéve, akik nagyobbára a Káldi fordításához tartják magukat köteleseknek. Sokszor is nyomattattott ez ki az időtől fogva mindenféle formában. Vagyon is ez értelmes szép magyarsággal, amelyet annakutána is palérozgattak a tudós emberek, mikor újjolag kinyomtatták¹⁾.

De ezek a kinyomtatások a mindjárt fölemlítendő okoknál fogva már nem eszközöltettek Vizsolyban, sem pedig az itteni első nagy alak szerint. Bod Péter, Sz. Molnár Albert „szörnyű nagy fáradsággal, kised formában Hanoniban 1608-dik esztendőben, és Oppenheimban 1612-dik esztendőben a Károli Gáspár fordítása szerint“ készült s kiadott bibliáját történelmileg ismertetvén s méltányolván, s vizsolyi kiadásnak két hibáját különösen hangsúlyozza, t. i. drága voltát, s hogy nagysága miatt nem lehetett hordozni²⁾. Így jött aztán létre s maradt használatban honi protestánsainknál mindmáiglan számtalan kijavított s átdolgozott kiadása, míg a legelső néhány példányban mint könyvészeti ritkaság nagyobb könyvtárainkban őriztetik³⁾.

Mily nagy lett közkelete mindkét felekezetbeli protestánsainknál manapig a vizsolyi teljes biblia fordításának, mutatják az alábbi táblázatok, melyek korrend szerint tüntetik föl kiadásainak évét, helyét, javítóját, nyomdászát, alakját s terjedelmét, már t. i. amennyiben ezek forrásunkban biztosan meghatározvák⁴⁾.

¹⁾ Id. m. 132. l.

²⁾ U. a. 183. l.

³⁾ A galgóci s vizsolyi nyomdák legvégül közlött könyvészeti kimutatatásában 15 meglévő példányról van említés téve. Lehet azonban több is. Nagy alakja miatt nem könnyen pusztúlhatott el.

⁴⁾ L. Balogh F.: A magyar biblia-kiadások korrend szerint. „Prot. egyh. isk. Figyelm.“ I. 1870. 428—434. l. V. ö. ugyan e szerző egyháztörténelmi többször id. munkájának 50. §-át, 178—183. ll. Ez utóbbi helyen az 1871-dikivel 67 kiadás van felsorolva. A többbit 1875-ig, tehát e dolgozat készítésekor a legutolsóig, H a t o s G u s z t á v szíves baráti segédkezésével magam vittem föl 71-ig.

Sorszám	Év	Hely	Teljes biblia	Új szövetség	Fordító	Javító vagy kiadó	Nyomdász	Alak, lapszám
1	1590	Vizsoly	T.	—	Károli Gáspár	—	Mantskovit Bálint	Ívr 2392
2	1608	Hánau	T.	—	"	Sz. Molnár Albert	Halbéjus János	4r 1136
3	1612	Oppenheim	T.	—	"	Sz. Molnár A.	Galler Jeromos	8r 1667
4	1644	Lőcse	—	U.	"	—	?	? ?
5	1645	Amsterdam	T.	—	"	—	Jánsz János	? ?
6	1646	"	—	U.	"	—	Jánsz J.	12r ?
7	1661	Várad	T.	—	"	—	Szenczi K. Ábrahám	Ívr 1029
8	1685	Amsterdam	T.	—	"	Tóthfalusi Kis Miklós	Tóthfalusi K. M.	12r 1402
9	1687	"	—	U.	"	Tóthfalusi	Kis Miklós	12r 640
10	1700	"	T.	—	"	—	Megnevezetlen	8r ?
11	1704	Cassel	T.	—	"	—	Ingebrand János	4r 1514
12	1714	Lőcse	T.	—	"	—	Brewer Samu	4r ?
13	1717	Lipese	—	U.	"	Bél Mátyás	?	8r ?
14	?	?	—	U.	"	Kölséri Sámuel	?	? ?
15	1725	Boroszló (?)	T.	—	"	?	Nevezetlen	? ?

Sorszám	Év	Hely	Teljes biblia	Új szövetség	Fordító	Javító vagy kiadó	Nyomdász	Alak, lapszám	
16	1730	Utrecht	T.	—	Károli Gáspár	?	?	?	?
17	1737	"	T.	—	"	—	?	?	?
18	1747	"	T.	—	"	—	?	?	?
19	1749	Debrecen	—	U.	"	—	Margitai János	12r	717
20	1750	Basel	T.	—	"	Pap J. és Török F.	Imhof Rudolf	8r	?
21	1764	"	T.	—	"	—	Imhof és fia	8r	1244
22	?	Utrecht	T.	—	"	—	?	?	?
23	1765	"	T.	—	"	—	Reers W. János	8r	1244
24	1767	Debrecen	—	U.	"	—	Margitai István	12r	?
25	1770	Basel	T.	—	"	—	Imhof R. és fia	8r	1242
26	1776	Lipce	T.	—	"	Löwe Antal	?	8r	1814
27	1789	Debrecen	—	U.	"	—	Husztai R. Sámuel	8r	720
28	1793	Pozsony	T.	—	"	Paczkó Ferenc	?	8r	1667
29	1794	Utrecht	T.	—	"	Pethe Ferenc	Alther János	8r	1068
30	1803	Pozsony-Pest	T.	—	"	—	Landerer Mihály	8r	1667

Sorszám	Év	Hely	Teljes biblia	Új szövetség	Fordító	Javító vagy kiadó	Nyomdász	Alak, lapszám	
31	1804	Pozsony-Pest	T.	—	Károli Gáspár	Füskuti L. M.	F. Landerer M.	4r	1492
32	1805	Pest	T.	—	"	—	Trattner Mátyás	Ívr	1017
33	1817	"	—	U.	"	Pethe Ferenc	Trattner János	8r	483
34	1821	Debrecen	—	U.	"	—	Tóth Ferenc	8r	672
35	1832	Sáros-Patak	—	U.	"	A. Biblia-Társulat	Nádaskai András	8r	412
36	1835	"	T.	—	"	"	"	8r	1852
37	1837	Pest	T.	—	"	"	Trattner és Károlyi	4r	1370
38	1838	Kőszeg	—	U.	"	"	Reichard Károly	8r	?
39	1840	"	T.	—	"	"	"	8r	?
40	1842	"	T.	—	"	"	"	8r	?
41	1842	"	—	U.	"	"	"	12r	357
42	1843	"	T.	—	"	"	"	?	?
43	1843	"	—	U.	"	"	"	12r	636
44	1846	"	—	U.	"	"	Reichard és fia	12r	357
45	1848	"	T.	—	"	"	"	8r	1041

Sorszám	Év	Hely	Teljes biblia	Új szövetség	Fordító	Javító vagy kiadó	Nyomdász	Alak, lapszám	
46	1850	Kőszeg	T.	—	Károli Gáspár	Ang. Bibl.-Társ.	Reichard és társa	8r	1366
47	1852	"	T.	—	"	"	Reichard Adolf	?	?
48	1857	Pest	T.	—	"	"	Heckenaszt G. (?)	8r	1366
49	1857	"	—	U.	"	"	"	8r	?
50	1859	"	T.	—	"	"	Trovitzsch és fia	8r	1355
51	1859	"	T.	—	"	"	Heckenaszt (?)	8r	1114
52	1859	Berlin	—	U.	"	"	Trovitzsch	8r	544
53	1860	"	—	U.	"	"	Trovitzsch és fiai	?	?
54	1861	Pest	T.	—	"	"	Tovitzsch	?	?
55	1861	"	—	U.	"	"	"	16r	674
56	1865	(Pest Bécs)	T.	—	"	"	Holzhausen Adolf	8r	1184
57	1865	Pest	—	U.	"	"	?	8r	653
58	1865	Sáros-Patak	T.	—	"	—	Nádaskai A.	?	?
59	1866	Pest	T.	—	"	Ang. Bibl.-Társ.	Hornyánszky	4r	1344
60	1867	Pest (Bécs)	T.	—	"	"	Holzhausen Adolf	8r	1188

Sorszám	Év	Hely	Teljes biblia	Új szövetség	Fordító	Javító vagy kiadó	Nyomdász	Alak, lapszám	
61	1867	Pest	—	U.	Károli Gáspár	Ang. Bibl.-Társ.	Holzhausen Adolf	12r	639
62	1868	"	T.	—	"	"	Hornyánszky	8r	1076
63	1868	"	T.	—	"	"	"	8r	1241
64	1868	"	T.	—	"	"	Hornyánszky V.	4r	1076
65	1869	"	—	U.	"	"	?	8r	?
66	1870	"	—	U.	"	"	Holzhausen A.	4r	653
67	1871	"	T.	—	"	"	Hornyánszky V.	8r	1241
68	1872	"	T.	—	"	"	"	8r	1188
69	1873	Budapest	—	U.	"	"	"	8r	134
70	1873	"	—	U.	"	"	"	32r	131
71	1875	"	T.	—	"	"	"	4r	1314

Horányi épen száz évvel ezelőtt még csak 10 különböző alakú Károli-féle biblia-kiadást látott ¹⁾, pedig már akkor 26-ikszor nyomtatott újra. Íme e szám manapig a felén jóval túl megkészszerelte magát. S még ezzel nincs vége meg-megújuló kiadásainak. Protestáns hazánkfiain szintén esengnek oly jelen századi műveltebb ízlésű fordítás után, milyennel Tárkányi Béla a katolikusokat megajándékozta a dicsekedésre méltó egri bibliában. Az ügy élére a magyarországi úgynevezett Protestáns Egylet állott. Felszólításai, melyeket néhány hóval ezelőtt hírlapilag hallatott, hazai protestánsainknak épen legtöbbszörösebb magyarjai, a helvéthit-árgyalatúaknál nem találtak visszhangra. Ezek a köztekintélynek ama tisztelet-követelte nimbusától indíttatva, melylyel a Károli-fordítás közhasználata évszázadok óta környezve van, s melynél fogva az öszves magyar protestánsoknak úgyszólván vulgátájok lett; s egyszersmind azon hazafias hála- s kegyeletérzettől is vezéreltetve, melylyel iránta azért viseltetnek, mert a prot. nép műveltségére s nyelvére nagy hatást gyakorolt: becsét továbbra is fel akarják tartani.

Az Angol Bibliaterjesztő Társulat néhány évvel ezelőtt Londonban tartott nagygyűlése készséggel fel is ajánlotta a Károli-féle biblia revíziójának költségét, s honi protestánsaink illetékes közegei el fogadták azt ²⁾. Az egyesek által rég óhajtott ³⁾ s irodalmi tekintetben is üdvös munka aligha közel nincs befejezéséhez. Nem csak a prot. hívek, de irodalmunk őszinte barátai is örömmel várják az eredeti szöveghez hívebb s szebb nyelvű Károli-biblia díszesen kiállított új kiadását, mely hogy nem lesz az utolsó, onnét is biztosan remélhetjük, mert az Angol Bibliaterjesztő Társulat meglepő

¹⁾ Mem. Hung. II. 298—299. 1.

²⁾ L. Révész I.: Néhány szó a biblia-fordítás kijavításáról. „Figyelme.” 1875. IV. f. 165—177. 1.

³⁾ L. Törkös József: atyja, András által fordított Új Testamentom. Wittenberg, 1736. Előlj. besz. 9. 1.

sikereit eddig is áruba bocsátott példányainak hallatlan olcsóságával vívta ki.

Hogy a vizsolyi nyomda legelső terméke a közkelet miatt mindjárt kezdetben többszörös kiadást ért, ennek egyik okát, az említetten kívül, főleg azon körülményben látom, mert a felvidék lakói, kik között nagy számmal találattak protestánsok, azidétt jobbára magyarok voltak. Kassa városának levéltárában becses bizonyítékokra bukkantam az e korbéli adózó polgárok, tekintélyes számban protestánsok névsoraiban ¹⁾, melyek között csak elvétve akadhatni néhány németre s tótira. Erről tanúskodnak a Felsőmagyarországi Múzeumban őrzött XVI. s XVII. sőt részben XVIII. századbeli céh-könyvek is ²⁾, melyek magyar nyelven vannak vezetve, s telvék tiszta magyar nevekkel. Kassa környékén egész faluk vannak, most már tót, tanulmányunk idejében s valamivel későbbben tiszta magyar lakókká. A szomszédos Sárosmegyének egész alsó része is a XVII. század végéig még magyar volt ³⁾. Köztudomású dolog, hogy a kor értelmében veendő műveltség, különösen pedig az olvasni-tudás, régebben is általánosabb volt hazánk felvidékén, mint az alföldön. Az iskolákra is nagyobb s több gond fordítottatott ⁴⁾; a közlekedési utak meglehetősen karban tartattak ⁵⁾.

A megjelent új kiadások tehát, melyeket oly nagy mennyiségben akkor különben sem lehetett kiállítani, fordítójának szüntelenül fennlévő kegyes emlékénel fogva is, hamar elfogyhattak. Ha valahol, e környéken biztos s jó

¹⁾ Anno Dom. 1635. Alsó-Hostati Adószedő. **Kassa város levélt.** Innét a Felsőmagyarországi Múzeumba került, mint most már csak művelődés-történelmi becsel bíró magyar nyelvű okmány. Ivr. 14 szmtlan l. Ilyen ez is latinúl: Liberae ac Regiae Civitatis Cassoviensis Rationes Oeconomicales A. 1749. Ivr. 25 szmtl. l.

²⁾ Az kassai becsületes szabó céhnek ládájához tartozó könyv, 1619-től. — Regestumia az becsületes szőcs céhnek, ab anno 1650. — Mindkét sűrűn beírt vaskos ivr. kötet a **Felsm. Múz.-é.**

³⁾ **Pulszky F.** Életem és korom. „Budapesti Szemle“. 1875. Jan.—febr. 9. l.

⁴⁾ **L. Fraknoi** többször idézett érdekesen tanulságos művét,

⁵⁾ **Kassa s Gőnc v. és Abauj. levélt.**

vására volt a vándor könyvkereskedőnek. S e körülmény is szolgáltathat magyarázó okot Komáromi Csipkés György ama panaszos történelmi följegyzéséhez ¹⁾, hogy miért nem volt még 1664. táján sem minden ref. papnak bibliája, noha a Károli-ét ekkor már hétszer nyomták újra.

A fent közöltem rovatos sorozat jó hosszú ugyan, de azért még sem teljes. Különösen az Angol Bibliaterjesztő Társulat kiadványai várnak kiegészítésre az országúl szét-szórva használatban forgó példányok után. Kár, hogy a kőszegi kiadásokat az 1848. előtti prot. lap nem kíséré figyelemmel. Balogh F. napjainkban pótolni igyekezett e hiányt, kért is felvilágosítást a kiadó, Reichard K. fiától, ki azonban azt nem adhatta meg, mert az üzleti könyvek megsemmisültek ²⁾.

A legelső kiadások néhányja is közelebbi felvilágosítással lenne biztosan meghatározható, mit azonban adatok hiánya miatt nem tehetek. Mellőzöm tehát mind ezt, mind az egyes kiadások történetét, melyek a legrövidebb tárgyalás esetére is igen kiszélesítenék munkálatomat. A második és harmadikra vonatkozólag azonban annyival kevésbé hagyhatom figyelmen kívül ama becses adatokat, melyeket Toldy F., Szenczi Molnár Albertről írt akadémiai nagyérdékű értekezésében feldolgozott, mert azok épen tárgyunk korából valók s róla több helyt világos megnevezéssel emlékeznek ³⁾. Aztán meg nyomdánk legelső ismert terméke a Sz. M. A. kettős kiadása után részesül manapig oly nagy-

¹⁾ Pestis pestise. Debrecen, 1664. Az „Előbeszéd“. 5 számozatlan lapján.

²⁾ L. id. cikkét a magy. bibl. korrend szerinti kiadásairól. „Figyelm“. I. id. h.

³⁾ Ez adatok jobbára azon becses Albumban foglaltatnak, melyet gr. Kemény József a magyar Akadémiának ajándékozott, s mely 1590-től 1613-ig Sz. Molnár A.-hez írt eredeti levelek s némely más őt illető írományokból áll. Ezekhez tartotta magát Toldy F. értekezésem fonalán már említett ílycímű becses művében: Szenczi Molnár Albert. 1574—1633. L. id. h. Értekezésem e részének szövegében s jegyzeteiben előforduló magyar s latin levéldíczetek mind innét merítvék. — Lichner Pál a pozsonyi ág. hitv. evang főiskola

számú többszörözésben, s így e szempontból is érdemes e kettős kiadás eszközlője a tüzetesb történelmi s irodalmi emlékezésre. E két kiadás története továbbá érdekes világításban tünteti föl a szellemi mozgalmat, melyet a vizsolyi nyomda legelső terméke a hazában s külföldön keltett, a nehézségeket, melyekkel a magyar írónak azidétt küzködnie kellett, ha munkáját nyomdai úton akarta nyilvánosságra hozni.

Az említett adatok szerint, midőn Molnár az 1600-dik év tavaszán Németországból, melyet irodalmi tervei végett második hazájává tett, első ízben Magyarországra jött, hogy irodalmi szándékainak pártfogókat nyerjen, — itthoni rövid tartózkodása idejét a magyar irodalom termékei és hiányai bővebb megismerésére is fordította. Szerzett tapasztalatai folytán első vállalatul a vizsolyi bibliát tűzte ki. Károli fordításának kisebb és kényelmesb alakban, tömöttebben, csinosban s javítva kibocsátását főleg azért határozta el magában, mert a Vizsolyban nyomott legelső kiadás nagy és nehéz alakja, nemkülönbben drága volta miatt nem örvendhetett ohajtott elterjedésnek.

Magyarországból ugyanazon év nyarán Heidelbergbe, innét novemberben Hernbornba, majd 1601. július második felében Frankfurtba ment, hol meg is telepedvén, Sauer János nyomdásznál javítnoki alkalmazást nyert. Ez állásban igen jól érezte magát; alaposan megismerkedhetett a nyomdai technikával s eként szenvedélyévé vált könyvkiadói szándékát előbb-utóbb valósíthatta.

A vizsolyi bibliának már említett új kiadását csakhamar célba vette. A hazájába kívánczó Túri György, Sz. M. A. tanuló társa s e korbeli neves latin költőnk, kit

186¹/₂. tanévi Értesítőjében szintén közöl 13 darab, Sz. M. A.-hez írt levelet (3—20. l.), a Remuséit latinból magyarra fordítva, az Asztaloséit pedig ódon magyar alakjuk szerint. Egyik gyűjteményt sem látván, csak az adatok egyezősége világos előttem, de hogy az Album s pozsonyi gyűjtemény közül melyikben vannak az eredetiek s melyikben a másolatok, ?? — csak személyes egybevetés után lehetne megmondani.

munkatársul ohajtott volna megnyerni, nem buzdította őt¹⁾. Nagy akadály volt az eredeti példány hiánya is. Mint az iménti levéladatból kivehető, a Magyarországból jövő Szege-di János és Érsekújvári Gáspár (őket érti T. Gy. a „novi isti domini populares“ alatt) nem hozták meg neki a várt vizsolyi bibliát.

Volt mégis egy barátja, ki buzdította őt kiadói szándékában: Taksonyi Péter, azidétt a heidelbergi akadémia polgára, ki csakugyan hozott is Bécsig vizsolyi bibliát, melynek Asztalos András nagyszombati gazdag s nagylelkű polgár és tanácsbeli rendeletéből Heidelbergbe maga után küldetését várta, s ki neheztelve nyilatkozik azokról, kik Molnárt Magyarországhoz kívánják kötni²⁾. Ezek között voltak Siderius János, a már említve volt nagytekintélyű abaúj-tornai esperest, de főleg Asztalos A., Sz. M. A. lelkes s áldozatkész pártfogója. Ez utóbbit Sz. M. A. leveleiben megnyugtatta, minek következtében az év végén azon ígéretet vette tőle, hogy a vizsolyi példányt elküldi s a készülendő új kiadás haza hozatalára gondja lesz³⁾.

¹⁾ Turi György Herbornban laktában így ír innét 1601. márc. 21-dikén: „De editione Bibliorum Vngaricorum nescio quid sperem. Nullum enim exemplar secum attulerunt novi isti domini populares; tum esset etiam infiniti laboris, si editioni vellemus praeesse, cum interim nullius in eam curam patroni accesserit voluntas aut subsidium, sine quo typographicus labor infelicissimus esse solet: alioquin propositum ipsum omni laude dignissimum, ecclesiae patriae utilissimum, publice et privatim optatissimum non dubito. Quare neque hoc sperare possum de mea conditione, ut tibi in illo conatu istic alicui possim esse auxilio“.

²⁾ „Non in vanum collocares operam — írja Taksonyi Péter 1601. szept. 13-án — sed aeternam tui apud omnes hungaricae nationis fideles memoriam et beatam pareres recordationem, quin omnibus illis, qui te velut invitum Hungariae limitibus affigere hactenus conati sunt, vel unico capite alicuius libri biblici excuso, superiorem, et hungaricis ecclesiis commodiorem, tanquam filium eximae spei et frugis uberrimae decet, ostenderes“.

³⁾ „Interim, si licet illi typographia, de qua scribis, te intermiscere, e re nostra fuerit, cum et diligenter admodum de Bibliis

De a könyv csak nem érkezett meg. Az 1602. év ápril havában Frankfurtot Heidelberggel váltja föl, hol semmi alkalmazást nem találhatván, az itteni egyetem tanárainak ajánlatára Ambergben nevelői állásra vállalkozott. Itten, június havában vette a hírt, hogy a biblia már útban van. Öröme rövid ideig tartott. Szeptemberben leverő tudósítás érkezik: a könyv útközben elveszett. Megkerült ugyan az ismét novemberben, de Asztalos szűnni nem akaró hévvel újítá meg Molnár hazatértének szorgalmazását, miben most már Taksonyi is osztozott. Hogy könnyebben célt érjen, A. 300 tallért ajánl annak a nyomdásznak, ki a kiadásra vállalkozik, az ezt kieszközlő Molnárnak pedig illő tiszteletdíjat ¹⁾).

Bármennyire is el volt telve Molnár lelke hálával pártfogója iránt, de e sensali ajánlatot nem fogadhatta el. Ő Károli bibliájának saját kézre dolgozó javító-kiadója akart lenni. Igy anyagilag is bővebb jutalmát reménylette fáradságának. Nem lehet ezt tőle rosز néven venni. Hiszen aránylag vajmi csekély anyagi kamatban részesült egész életén át ama nagy gondokért, ama esüggedetlen fáradozásokért, melyekkel az irodalmon s kiadóságon évek hosszú során keresztül esüggött.

Ez ellenkezések miatti kedvetlenségét növelték házi bajai, melyek annyira elmérgesedtek, hogy nevelői állásáról lemondott, s 1603. januárban Amberg városától is búcsút vévén, Altdorfba, a nürnbergiek egyetemi városába telepe-

transmittendis cum nunc, cum alias ad D. patronum (Asztalos) scripserim, et trimestri ante literas ab eo acceperim, cum ea esse intentione, ut quamprimum exemplar transmittat, utque etiam de occasionibus exemplarium, quae imprimerentur, devehendorum rationem ineat“, **Taksonyi P.** Heidelb. 1602. márc. 29,

¹⁾ „De Bibliis quid sit faciendum, ignoro, ea iam prae manibus, licet sero, habeo. Si esset alicui animus, ut scripsisti, suscipere eius impressionem, a D. Patrono donaretur ut minimum 300 talleris; et siquidem alicui hoc persuadere posses, tibi D. patronus pollicetur viaticum, vel potius honorarium te dignum“. **Taksonyi P.** levele Heidelb. 1602. nov. 17.

dett át. Itt vette a válasz nélkül hagyott Taksonyinak 1603. febr. 13. kelt rövid, hideg levelét, melyben neki e barátja Magyarországra elutazását jelenti, s mivel sem neki, sem pártfogójának nem felel, semimivel sem biztatja. A vizsolyi biblia pedig, Asztalosnak azon utasítása értelmében, mely Taksonyihoz épen elutazása percében érkezett, Érsek Pál levéltudósítása szerint, a heidelbergi egyetem könyvtárába lőn letéteményezve. Itt várta az a kiadás alkalmas módját s idejét¹⁾.

Földiei között legnagyobb örömmel vette Molnár terveit a vizsolyi bibliára nézve Marcellus Dániel brémai predikátor, kivel hihetőleg valamely egyetemen együttlétében ismerkedett meg s kötött benső barátságot. Mennyire ellenkeznek e hű magyarnak a biblia fordítására buzdító sorai²⁾ azokkal, melyek a legközelebbi években reá elkedvetlenítőleg a hazából kihatottak!³⁾ E biztatás jól

¹⁾ „D. Taxonius una cum aliis tribus Dominis popularibus in patriam rediit 14-a febr. — Biblia Vngarica apud me reliquerat: verum domum nondum redierit, cum a patrono darentur ad eum literae de Bibliis in academiae bibliothecam reponendis, donec excludendi occasio sese offerret“. **Érsek P.** Heidelb. 1603. máj. 3.

²⁾ „Non possum verbis explicare animi mei laetitiam et iubilum, quod mihi peperit ardor et zelus ille tuus linguam Hungaricam, quae exteris quibusdam nationibus, ob eius ignorantiam, barbara et insolens, imo etiam delicatis auribus ingrata esse videtur, excolendi, et in avitum suum nitorem et decus restituendi. Macte animo, charissime Molnár! Ita enim amoenitatem contrahes et recuperabis, quam tibi antehac perplexae et multiplices vivendi difficultates perturbarunt. Ego ex hac tua opera spem concipio fore, ut etiam S. Biblia in manus sumas, atque in Hungaricam linguam dexterius et purius multo, quam alii fecerunt, transferas et convertas“. **Marcellus D.** Brema. 1605. márc. 21.

³⁾ Asztalos már tiltólag lép föl a biblia-fordítás ellen. „Dominus patronus iubet te a cura Bibliorum exprimendorum animum retrahere, quantumvis enim eum non poeniteat promissi sui, multoque minus pigeat expensarum tam sancto erogandarum labori, tamen, quia ii sunt actus diaboli, ut omnes aditus sanae praecludat doctrinae, metus oboritur, ne et oleum et operam, quod dicitur perdamus“. **Taksonyi P.** Nagy-Szomb. 1603. Aug. 12.

esett lelkének, s legnemesebb műve, a hangjegyes zsoltárok készítésének szerkesztési s nyomtatási gondjai között is untalan ápolá szándékának valószínűsítését a vizsolyi biblia iránt.

Alig indult meg a zsoltárok nyomtatása, midőn a magyar biblia kiadásának is vállalkozót keresett. Piscátor János, a híres herborni theologus, s siegeni barátja, Martinus Mátyás útján az 1807. év elején Corvinus (azaz Rabe) herborni nyomdászt igyekezett ügyének megnyerni, kik azonban a munka nagysága s a siker bizonytalansága miatt nem mertek a közvetítésre vállalkozni¹⁾. Mire személyesen fölkeresi nagytudományú s magyarul is értő s beszélő új Maecenását, Móric hesszeni tartománygróft s elibe terjeszti szándékát. A fejedelem helyesli azt, egyelőre azonban magyar nyelvtan írására szólítván őt fel, teljes pártfogása alá veszi.

A hévvel megkezdett nyelvtan munkája lassan haladt, mert Molnár szívében főleg a biblia feküdt. Már mutatóványveket is készített belőle, melyeket 1607. szept. 9. Wolf Herman fejedelmi tanácsosnak küldött meg, hogy mutassa be urának. A tartománygróf gyönyörködve s teljes helyesléssel fogadta azokat, de ő meg a minélőbb elkészítendő nyelvtan iránt érdeklődve inkább, iránta most még nem intézkedett²⁾.

¹⁾ „De Bibliis Vngaricis excudendis consilium dare non possumus: quum non sit certum nobis, an tam grande opus sine suo damno suscipere possit Corvinus. Quid si enim interea, dum ille proelio id suo exprimeret, alibi excuderetur, quod Vngaris commendabilius existeret? Tu igitur, cui patriae res sunt notae, prius cum proceribus regni vestri agere potes, ut Corvino caveatur de damno, si quod metuat. Si sponte non sit promptus ad gratificandum voluntati tuae, nostris iudiciis, quae scit in hoc genere nulla esse, non multum movebitur. Institutum pietatis tuae probamus, sed videndum qua via quam optime expediatur“. Martinus. 1607. ápr. 21.

²⁾ „— — — eam (az általa kiadott s megküldött Molnár Gergely-féle latin nyelvtant) cum doctissima tua epistola Illustrissimo nostro legendam tradidi, simulac alteram 9. sept. ad me perscriptam cum primo Bibliorum Ungarice translatorum folio adiunxi, quorum versione Ill. noster mirifice delectatus“. Wolf H. Cassel 1607. szept. 30.

Eközben már a hazából is érkezik buzdító s biztató felszólítás a biblia iránt. Miskolczi István, egykor egyetemi társa Heidelbergben, most pedig tarcali mester, kedvesen vett s bibliai vállalata tekintetében örvendetesen megnyugtató levelet intéz hozzá. Közlöm belőle az alábbi részletet egész terjedelme szerint, már csak azért is, mert általa irodalomtörténelmünknek egy eddig homályos pontja van földerítve. E jul. 20-án kelt levélrészlet így szól: „Az Bártfán elkezdett Biblia nyomtatását félbe hagyatták az nyomtatóval, mert igen kezdete volt ubiquitarius módra megvesztegetni, es már az papírosában borsot es egyeb eféle morhát árulnak. Azért ha Klmed mostan kinyomtatná, nem lenne Klmed munkája szidalmas. Sok keresztyén embernek az Klmed intentióját megmondottam, es felette igen dicsérték az Klmed kívánságát, de az irigyeket igen szidalmazták. Isten segítségével kezdj hozzá, társ! megsegéll Isten az szent cselekedetben. En is, ha egy exemplart küldesz benne, megsenkellek (beschenken) két aranynyal“ ¹⁾. Annál meglepőbb lehetett reá nézve egykori pártfogója, Asztalos András 1608. márc. 6. hosszabb levele, melyben „az magyar bibliának kinyomtatása felől“ a többi között azt írja, „hogy immár ismét újonnan kinyomatták Bártfán, es el is végezték, de szinte nem oly kedvesen, mint az visoli nyomtatás vala“.

Az utóbbinak általa tervelt új kiadása immár a valószínűsüléshez közeledett. Az ügyet most maga a fejedelem vette egyenes pártfogása alá, oly meghagyással, hogy a munkát Hesszenben nyomassa ki ²⁾. De Molnár orvosolhatatlan

¹⁾ Ez a levél átadás végett Pareus Dávid, híres heidelbergi tanárhoz volt küldve, kit szintén felszólít Miskolczi ez alkalommal, hogy buzdítsa Molnárt: „Addat calcar, ut edat biblia ungarica, quorum nos omnes magna sitis premit“.

²⁾ „Quod cum Illustrissimo nostro significassem, statim me iussit ad te rescribere: Celsitudinem S. omnino velle, ut ista biblia ungarica in Hassia excudantur. Cogitabis igitur serio qua ratione te Ill. nostro sistere, et modum quo hoc opus perfici vellet, prima

félreértésből másként intézkedett. A kiadás költségeinek viselésére, Hulsius Levin örököseit nyerte meg, s májusban Hánauban ment, hogy személyesen ügyeljen föl a nyomtatásra. A fejedelemnek ez nem volt kedvére; ő saját casseli nyomdáját szándékozott volt a magyar munka számára felszerelni s a vizsolyi biblia új kiadását saját költségén eszközölni. Ez volt oka, hogy a mű neki-ajánlását mellőzni kívánta. De hogy pártfogását továbbra sem vonta meg a magyar tudóstól, bizonyítja az alább egész terjedelme szerint közölt levél, mely a fejedelem jóságos gondolkodását s nemes modorát igen szépen jellemzi¹⁾.

A megkezdett nyomtatás nagy gyorsasággal haladt előre, s a hazúról jött csekély biztatásnak²⁾ ellenére 1608.

quaque occasione percipere possis. Facies in hac re voluntatem Principis, nec fore puto, ut te huius obsequii poenitere possit. Wolf H. 1608. ápr. 5.

¹⁾ „Statim ac literas tuas, vir praestantissime accepi, e vestigio eas Ill. nostro Principi legendas humiliter obtuli, quas Cels. Sua perlegit. Quantum autem conicere potui, mentem Cels. S. certe non es assecutus. Cum enim Ill. noster intellexisset, non esse huic rei commodum calcographum, ne quicquam huic laudabili instituto dasset, suam calcographiam ei dicare voluit, et ut cum maiore studio hanc Bibliorum Vngaricorum editionem pro voto promovere posset, Casselas, locum scilicet aulae principali vicinum, destinavit. Haec mens Principis nostri fuit. Verum cum Dom. Bredorodius, fortassis suorum commodum magis respexisse, quam Principis intentionem perspexisse videatur, atque hac occasione huic operi tam locum excusionis, quam etiam necessarios sumptus invenerit, Illustrissimus noster in eo clementer acquiescens, nec amplius hac de re cogitare videtur. Quin imo, cum in hoc arduo negotio promovendo nullam nominis gloriam quaesiverit, omnino non velle videtur, ut alius locus impressionis titulo Bibliorum praeponatur, quam is, ubi excusa sunt: nec etiam affectare, ut Cels. Suae nomen huic operi addatur, ne fortassis alii minus bene affecti, huius operis promotionem ex arrogantia profectam esse non dicam cogitare, sed ne suspicari quidem possit.“ Wolf H. Schmalkald. 1608. máj. 22.

²⁾ Szepesi Mihály Marburgból 1608. jún. 21. Miskolczi István levelének következő helyét hozza tudomására: „De negotio Rev. viri D. Alberti Szencii, Cl. et Excellentissimus vir D. Siderius scribit: Bibliorum Vngaricorum editionem quod adtinet,

év őszén nagy 4réthben s díszesesen kiállítva megjelent, ajánlva a fejedelemnek, ki ezt utóbb mégis megengedte¹⁾).

E latin-magyar ajánlatban írja Molnár a többi között: „Az elébbi fordítást nagy igyekezettel megtartottam, hanem csak a szóllásnak dísztelen módját, melyek az idegen nemzetekből való corrector miatt estenek volt²⁾, azokat kitisztítottam. Az igazán való irást³⁾, melyet elhattak és megegyelítettek sok helyeken, az canonikus könyvekben megemendáltam és egyengettem. Mely dologhoz, hogy az köznépnel inkább értek, Te Felségednek köszönöm, kinek hagyásából magyar grammatikának szerzésében majd esztendeig voltam foglaltat. Folytatólag elmondja továbbá, hogy az apokryph könyveket elválasztotta a kánoniaktól, az egészen

esset quidem ea summe necessaria, sed unde, et a quo subsidium tempore isto periculosissimo possit extorqueri, non video. Interim urgeat sum propositum bonus vir D. Albertus Szencinus, si potest; si qua in re poterimus illum invare, non deerimus officio suo tempore“.

¹⁾ Könyvészeti teljes antik címe: Szent Biblia Az az Istennek Ő es Uj Testamentomanac Prohetac es Apostalac által megíratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordítatott egészen, az Istennek Magyarországnak valo anya szent Egyházának épülésére. Caroli Caspar Elöljáróbeszédével. Ez masodic kinyomatatast igazgatta néhol megis jobbitotta **Szenci Molnár Albert**. Hanoviában Nyomtatottat Halbejus Janos által, Levinus Hulszius örökösinek költségével. MDCVIII. esztendőben. 4r. Ó testamentom 588. — Prophéták 224. — Apocryphus könyvek 104 (hibásan 185 l. helyett). — Uj Testamentom 254 lap. Elöl: címl., Sz. Molnár Albert ajánlása Móríc hesseni fejedelemhez, Károli Gáspárnak az első, vizsolyi kiadáshoz írt előbeszéde és registrom 12 sztan levél. Hozzá vannak csatolva a hangjegyes „Zsoltárok“ második kiadásban, „Kis Katechismus“, „Egynehány ékes mondások és intések a szentírásból“ s némely imádságok. Megvan e kiadás a m. Akadémia, a nemz. és erd. Múzeum, a budapesti tudományegyetem, a debreceni, pápai, nagykőrösi, marmarosszigeti ref. főiskolák, csonkán a nagyenyedi ref. collegium és a pesti ref. főiskola könyvtárában. V. ö. **Szabó K.**: Erd. Múz. Évk. V. k. 2. f. 61. l.

²⁾ Az idegen származású Mantskovitot érti V. ö. 7. 36. l.

³⁾ E nevet adja az orthographiának.

hiányzó verseket pótolta, följegyzette az egyezményes helyeket s a históriai könyvek elé kortani táblákat illesztett. Hálásan emlékezik meg theologiai tanáraitól, kik tudományukkal segítették őt, a marburgi egyetem könyvtáráról, mely a szükséges segédeszközöket 1607. júniusától itt lakában teljes készséggel adta ki számára kölcsön, s Genius Izsákról, ki Hulsius Levin özvegyét a kiadás elvállalására bírta. Majd ismét a fejedelemhez fordul s némi önérzettel így végzi ajánlatát: „Mivelhogy ezen nyelvet is, megemlékezvén anyai nemzetedről¹⁾, meg akartad tanulni, engemet is, ki ez nyelvnek nem utolsó ékesgetője vagyok, (távol legyen az kérkedés!) szokott kegyességednek rajtam elébb nyújtásával méltóztass“.

A vizsolyi biblia harmadik kiadásának nincs ily bonnyodalmas s viszontagságos múltja. Történetéből legérdekesebb genesisé, mely szoros összefüggésben áll a Sz. Molnár életének legnevezetesebb fordulatát képező mozzanattal. Az immár harminchét éves férfiú ugyanis elérkezettnek látta az időt a háztűz alapítására. Az 1611. évben Marburgban szerelmi viszonyt kötött Magister Conradus Vietoris ottani tanár nejével, Ferinári Kunigundával, ki egy oppenheimeri tanár leánya volt. A férj emiatt elhagyta nejét, három gyermek anyját. A hesszeni fejedelmi törvényszék az említett év aug. 11-dikén a nő által megindított keresetre a házasságot felbontá s az újra-férjhezvételét megengedé, mire Molnár okt. 8-án összekelt Ferinári Kunigundával Oppenheimban.

Ide, mint ipja lakhelyére kétségkívül azért telepedett át, mert Vietoris is Marburgban lakván, az első férjjel való egy városban lakás reá nézve könnyen kellemetlenné válhatott. De az új állapot terhét oppenheimeri szerény állása után, hol régi szenvedélyéhez híven, az ottani Galler Jeromos-féle nyomdának volt felügyelője, bizonyosan csak nehezen viselhette volna el. S ekkor visszaemlékezvén a

¹⁾ T. i. II. Endre királyunk leányától, sz. Erzsébettől származtatja Mórict,

meghívásokra, melyek a hazából előbb hozzá érkeztek, elhatározta a Magyarországra utazást s családjának itteni biztosítását. Az oda s házanépeért (három mostoháját is betudva) visszaútazás s annak Magyarországra költöztetése s elhelyezése tetemes költséget igényelt. S ennek kiteremtése végett nyomatta ki másod ízben Károli-bibliáját a felügyelete alatt lévő nyomdában 1612-ben. A csinos kiállítású 8r. könyvnek ¹⁾, mely zsoltárait is újfent magában foglalá, annál inkább reménylheté keletét, mert a hánai kiadás jobbára már mind elfogyott ²⁾. —

A biblia után még csak 4—5 kisebb munkát termelt Abaujmegye legelső nyomdája. Nagy csapás volt reá, hogy életető szelleme, Károli Gáspár, ki amennyire lehetett a nyomtatásnál mindig jelen volt, s bibliája készülése körül fáradhatatlan buzgalommal sürögött, a munka terhe alatt összeroskadva ³⁾, 1592-ben Göncön kimúlt. Földi maradványai az akkor protestáns, jelenleg r. kath. temetőben hamvadnak. Sírját

¹⁾ Szent Biblia Az az: Isten Ő es Uy Testamentomaban foglaltatott egész szent Irás. Magyar nyelvre fordítatott Caroli Gáspár által. Ez kisdied forman valo kinyomatasanac, az Franciai notákra rendelt Soltar könyvel együtt, utánna vettettec egyéb válogatott Psalmusoc, innepi Enekec, és szokott lelki diczéretek: az Palatinatusi Catechismussal, egyházi könyörgéseknek és Ceremoniaknac formáival egyetembe. Szenci Molnár Albert által. Oppenheimumban Nyomtattatott Galler Hieronymus által, Levinus Hulszius Özvegyének költségével. M. DC. XII. 8r. Ó testamentom 1174 l. — Uj Testam. (külön címlappal) 303 l. — Szent David Zsoltári, énekek, catechismus és imádságok (külön címlappal) 190 l. — Elől: címlap, az olvasóhoz, Károli Gáspár előbeszéde és lajstrom 8 szltan levél. — Megvan a nemz. és erd. Múzeumban, Gyulafejevárott a Batthiányi-, M.-Vásárhelytt a Teleki-könyvtárban, a debreceni, m.-szigeti és pápai ref. coll. könyvtáraiban. V. ö. Szabó K.: Erd. Múz. Évk. V. k. 2. f. 62. l.

²⁾ A vizsolyi biblia oppenheimi kiadásának az olvasóhoz intézett előszavában ezeket írja Sz. Molnár A. 1612. márc. 27-dikén: „Ez néhány esztendőben, az Hanoviában (1608-ban) nyomtattatott másfél ezer exemplar többire már mind eladatott“.

³⁾ Töredékes följegyzések a vizsolyi r. kath. plébánia irat-tárában.

nem a bizonyosság, csak a kegyeletes hagyomány jelöli a mostani r. kath. templom déli tájékán. Ferenczy József, a pár év előtt elhunyt kassai ref. lelkész s abaúji főesperes, még mutogatta e sírhelyet messziről hitfeleinek, kik azonban noha még élnek, pontosan nem tudják meghatározni, csupán azt emlegetik tudós volt főesperestjük elbeszélése után, hogy az egymással harciasan versengő hitfelekezetek kölcsönösen bűsz ellenszenve s pusztító dühe tárgyunkra vonatkozólag nem kimélt semmi okmányt, semmi emléket. Hálás hívei Károlinak is emeltek sírkövet s reá ez emléksorokat vészték:

„Patria Karolium, Hospitium Viteberga, Cathedra,
Et Tumulus, magno, Göntzia terra, Viro est“.

Ez emléktábla is elpusztult a meggyalázott sírral együtt. A felekezeti elfogultság kegyetlensége annyira ment vak dühében, hogy porhadó csontjai fölé a hagyomány szerint utóbb egy akasztófán kivégzett közgonosztevő hulláját temette el. A kegyeletnek e rút arcülütése miatt semmi emlékjelel nem hirdethető nyugvó helyét. Egyébiránt emléke „nem kér oszlopot ércből“. A legszebb élő emléket önmaga állítá nevének bibliájában, a XVI. század folytán virulásnak indult iskolaügyünk s a vizsolyi nyomda körüli serénykedéseiben. Irodalmi szempontból ^{az} is méltán illethetjük őt, mint a clugny szerzetesek ~~P~~^atjokat Pétert s az angolok Bedát, a „venerabilis“ jelzővel.

A Károli halála után kiadott vizsolyi nyomtatványok közül kettőt kell némi észrevételekkel kísérve kiemelnünk. Az egyik, Göntzi István, K. utódjának ¹⁾ „Panharmonia“ című munkája, mely már Bod Péter idejében is igen ritka könyv volt ²⁾. E hitvitázati munkának megírására Grawer Albert adott alkalmat, ki 1597-ben szépeességi Neéeről hivatott meg a kassai iskola igazgató-tanítóságára ³⁾. Ez a férfiú korának vallási küzdelmeiben szóval és tollal

¹⁾ Bod P. Id. m. 100. l.

²⁾ Id. m. i. h.

³⁾ Fraknói. Id. m. 106. l.

is élénk részt vett. Luther tanainak védelmére a Calvinéi ellenében több polemikus munkát tett közzé ¹⁾. Legélesebb volt támadása ama két hitvitázatban, melyet iskolájában tartott s jóhosszú címmel Bártfán 1598-ban nyomtatva is kiadott ²⁾. Erre került aztán ki egy év múlva a vizsolyi nyomdából a főt említett szintén hitvitázati munka. Grawer Albert még e mű megjelenésének évében Kassáról Wittenbergbe távozott ugyan, helyt adva Bocatius János eperjesi tanító- s kora egyik jelesebb latin költőjének ³⁾, de Göntzi „Panharmonia“-jától még inkább feltűzeltetve, külföldön is folytatá a harcot, melyet Bod ⁴⁾ így jellemez: „Ez ellen dolgozott osztán Gráverus sok esztendőök alatt egy kezdetétől fogva végzeteig sokféle mocskokkal és hazugságokkal teljes nagy könyvet, mely maga minémű légyen, a titulusból meg lehet itélni ⁵⁾. Az az egész könyv is Absurdum Absurdorum Absurdissimum, Grawericum Absurdum“.

A másik pedig ez: „Az egész szent Bibliára való Index nagy Lajstrom“. A szerző, kivel Mantskovit íratva, nincs megnevezve. E könyvet Sándor István 1600-ra teszi s szintén vizsolyi nyomtatványnak mondja ⁶⁾. Megjegyzendő azonban, hogy „Index Biblicus“ fő címmel Mantskovit 1593-ban ugyancsak Vizsolyban már adott ki egy épen ilyen könyvet, melyet maga szerkesztett. Szabó Károly szíves figyelmeztetésére a debreceni ref. főisk. könyvtárban megnéztem Mantskovit „Index Biblicus“-át, melyen a Sándor I. címe olvasható. Minthogy azonban

¹⁾ Bellum Calvini et Christi. Kassa, 1597.

²⁾ Disputationes variae, quarum prior agit de orali manducatione corporis Christi in coena Domini, posterior vero de passione et morte D. n. J. Christi. In schola Cassoviensi a M. Gravere Alb. rectore ibidem in gratiam inventutis propositae et explicatae. Bártfa, 1598.

³⁾ Fraknói. Id. m. i. h.

⁴⁾ Id. m. 101. l.

⁵⁾ Absurda Absurdorum Absurdissima, Calvinistica Absurda. Jena, 1618.

⁶⁾ Magyar Könyvesház. 14. l. Győr, 1802.

a debreceni példány címlapja kézíráttal van pótolva, kérdés, vajjon a debreceni 1600-ra tett példány nem azonos-e a vizsolyi 1593-diki kiadással. S ez azért is hihetőbb, mert a debreceni példány is 164 lapból, előzményei ennek is 9 számozatlan levélből állanak, épen úgy, mint a vizsolyi 1593-diki nyomtatványnak. Sándor István bizonyosan a debreceni könyvtár példánya után vette föl e könyvet. Az 1600-diki 2-ik kiadás léteztét csak úgy lehetne egész határozottsággal megállapítani, ha a két példány legapróbb részletéig összehasonlíttatnék, mit azonban én sem Buda-Pesten sem Debrecenben nem eszközölhettem, mert sem itt, sem ott nincs meg együtt mindkettő.

Még egyet. A Nemzeti Múzeum könyvtárában van egy 12r igen ritka kis könyv, Debreceni Szűr Gáspár „Ájtatos imádság“-a. Az ennél is hiányzó nyomtatott címlapot s az ajánlás első, második s harmadik levelét 5 számozatlan üres levél pótolja. Az előszó végén, mely Szinnyén 1599-dik év sz. Bertalan napján kelt, a szerző úgy mutatja be magát, mint szinnyei s sebesi prédikátor. Egyik sem esik Vizsoly messzetávolában, sőt Szinnye, melyet manap Pethő-Szinyének hínak, épen szomszédságában fekszik, s így szerény sejtésem szerint alighanem ott készült. Külalakja ugyan megegyez ama bártfai könyvével¹⁾, mely eléje van kötve, de betűi s szögdíszletei a vizsolyi nyomdára emlékeztetnek.

A föntebbiek szerint 1600-ban került ki nyomdánk-ból az utolsó mű. Így tehát a vizsolyi nyomda is még azon tíz között volt, melyet a beköszöntött XVII. század a lemúlttól öröklött. De nemsokára kedvezőtlen idők állanak be, melyeknek folyásában reá nézve is balra fordul minden. Közbejőnek események, melyek hazánk felvidékét különösen megrázkódtatják s melyektől nyomdánk sem maradt érintetlen.

Rudolf király alatt ugyanis hazánkat a törökökkel

¹⁾ Zaderus Mihálykó. Az örök életnek szép és gyönyörűségese nyári üdveiről való könyvecske. Bártfa, 1603.

vívott folytonos apró harcok küzdelmei emészték. Az ellenök behozott vallon zsoldosok s a szabad hajdúk csapatai velök versenyezve pusztíták országunkat. A zsarnok földesurak annyira sanyargatták vidékők lakosságát, hogy emiatt egész községek önkényt meghódoltak a töröknek. A folytonos háborúk, mindkét hatalomtól, de különösen a töröktől kivett szertelen nagy adók, az ország s egyesek elszegényedését vonták maguk után. S midőn az anyagi állapot e nyomorához a közjövedelmek hűtlen kezelése, a megcsökkenő országos termelés s megakasztott kereskedés bajai is járultak: a közinség mértéke teljesen betölt.

A nyolcvan év óta növekedő elégtelenség tetőpontját érte el, midőn Rudolf király folytonos távolléte alatt a nemzeti szabadítékok s törvények gyakran megsértetnek, s az új tan követői korlátozó rendszabályokkal gátoltatnak vallásuk szabad gyakorlatában s kivívt előnyeikben. Barbiano Jakab, belgiojzoi gróf, s Gonzaga Ferdinánd rövididei működése után 1602-től kassai főkapitány, Rudolf király 1603. nov. 11. kiadott rendelete értelmében ¹⁾ a protestantsoktól fegyveres erővel elveszi sz. Erzsébet egyházát, melyet 50 évig birlaltak, s a török elől Kassára menekült egri káptalannak, illetőleg ősi jogos tulajdonosaik-, a katholikuskoknak 1604. jan. 6-án meg'visszaadja ²⁾).

A közzavar, elégtelenség s elkeseredés megszüntetése végett a rég idő óta nem tartott országgyűlés 1604-ben egybehívatván, Rudolf király ismeretes törvénycikke, melyet a szentesítés végett eléje terjesztett 21-hez „maga hajlamából s királyi hatalmának érzeténél fogva” ³⁾ 22-dikül csatolt, a rég óta összehalmozott gyűanyagba szikrát dobott,

¹⁾ Katona. Id. m. XXVIII. 189. l. V. ö. Fessler. Id. m. VII. 542.

²⁾ Ortelius. Id. m. I. 350. l. V. ö. Istvánf. Id. m. XXXIII. 806. 815. — Fessler. Id. m. VII. 542. — Tutkó. Id. m. 116—117. l. — Szepesházy és Thiele. Id. m. id. h. — Balogh F. Id. m. 125. l.

³⁾ L. e 22 §. magyar fordítását Pálkövi-nél, id. m. II. 387—388. l.

mely aztán az országnak főleg felvidékét egészen lángba borította.

Abauj- s Zemplénmegyék rendei, kik között sokan voltak az érdekeltek, különösen felháborodtak. Ide a hozott törvények 2. §. szerint hadiadó-szedési kapitányul Homonnai Drugeth Bálint neveztetett ki. Ő azonban hivatalos működését arra használja, hogy Gálszécsre gyűlést hirdet, melyre a felsőmagyarországi rendek nagy számmal jelennek meg. Közös tanácskozás után abban állapodtak meg, hogy a 22. §. rendszeres tárgyalás s törvényes közmegegyezés nélkül csúsztatvatván be a többiek közé, azoknak hitelét is elveszté; azért is ők semmi közsegedelmet vagy adót, melyet az országgyűlés meghatározott, fizetni nem fognak, és senki parancsának nem engedelmeskednek, mindaddig, míg a becsempészett törvénycikk ki nem töröltetik s a protestánsok szabad vallásgyakorlata megerősítve nem lesz; a király iránti hűségben továbbra is megmaradnak ugyan, de a római hitre nem térnek, s evangéliomi hitők gázlását nyugodtan nem szemlélhetik; az ország és hit dolga szent legyen.

Báthori István betegsége miatt volt akadályozva e gyűlésben résztvenni¹⁾, nem mulasztá el azonban sógorának, a gyűlésben elnöklő Homonnai Bálintnak Ecsed várából tudtúl adni, hogy a határozatokban nemcsak osztozik, sőt kész azokért vagyonát s életét feláldozni²⁾.

Az ünnepélyes végzést Barbianoó Jakab kassai főkapitányhoz Bánffy Gothárd, Rákóczi Ferenc s Szemere Albert küldöttek viszik el. A császári tábornok kihallgatásra sem méltatja, sőt kemény szitkokkal illeti a követeket. A Gálszécsnél táborozó rendek³⁾ izgalmas várakozása e méltatlanság hírére nyílt zendülésben tör ki, mire kezdetét veszi a Boeckai István-féle boldogtalan belhare, melynek s a reá következőknek kölcsönösen dúló hadmenetei s

¹⁾ Ember-Lampe. Id. m. 333. 1.

²⁾ Bethlen Farkas.: Hist. de rebus Transylv. Nagy-Szeben, 1793. VI. 107—8. 1.

³⁾ Korponay. Id. m. 29. 1.

heves küzdelmei elnéptelenítenek a felvidéken is nem egy várost, elpusztítják a falvakat s kies vidékeket a bennök volt cultur-intézményekkel (templomok, zárdák, iskolák, nyomdák, könyvtárak) együtt. E sorsban osztozott Vizsoly 'is környékével.

Távolabb esik célomtól a Bocskai-fölkelés Abaújt s szomszéd megyéit érintő részleteit körülményesen ecsetelni. Régibb s újabb íróink ¹⁾, kik köztörténelmünkkel nagyobb terjedelemben foglalkoznak, fővonásaikban helyt adnak azoknak is tárgyalásaik közben. Az apróbb részletekig leszálló érdeklődést pedig az egyedíratokra kell utasítanom ²⁾. Innét s amonnan merített tudomásaink szerint bizonyos, hogy nyomdánk a barátságos s ellenséges hadak gyakori invasioja miatt Vizsolyban sem működhetett nyugodtan. Sőt mivel a harc nagy részben vallási okok miatt folyt, a más-hitű ellenséges hadak dúlásaitól való méltó félelmében ³⁾ csak titokban tengetheté megszámolt napjait. A vizsolyi reform. templomnak, mely a husziták által a r. kath. templomok góth idoma szerint építtetett, hátsó szentélyéhez Károli egy manapig meglévő kisebb hajlékot építtetett. Ez a kegyelettel mutogatott hely kezdetben a biblia példányainak raktárul, e zavargós s háborús időben a nyomda rejtekéül szolgált.

Nem köllött sokáig rejtegetni. A találkozó két század határán (1605. jul. 25.) Báthory István, a fővédnök,

¹⁾ Engel, Fessler, Fraknói, Horváth M., Katona, Pálma, Pray, Szalay.

²⁾ Ilyenek: Timon, Tutkó, Korponay id. műveik. Továbbá dr. Plath J. könyve: Kaschauer Chronik. Kassa, 1860. És a Pethő Gáspár-féle Krónika (Kassa, 1753.), mely a Bocskai s Bethlen-harcoknak Abaújt s vidékét érintő részleteit körülményesen enlegeti a 158. laptól végig.

³⁾ Érdekes e tekintetben Árvai M. jezsuita önvallomása (id. m. 31. l.), ki a nagyszombati, kassai, bártfai, pozsonyi, győri, budai, debreceni s lőcsei nyomdák felemlítése után ezeket mondja: „Erant et alii in urbibus olim istiusmodi officinae, ut Varadini, et aliquamdiu Zolnae, quae tamen, partim injuria temporum, partim Catholicorum Procerum opera, quod rei Catholicae non parum obessent, sublatae“.

a többi pártfogó harcias gondjai miatt az egyedül megmaradt gédelgető is kimúlt, sírba vive magával családjának ecsedi ágát¹⁾. Hodászi Lukács, egykori kedves papja s elhunytakor tiszántúli ref. superintendens, ki fölötté a halotti beszédet tartá²⁾, méltán magasztalhatta benne a politikai, katonai, egyházi, közművelődési s írói pályán érdemült férfiút. Halálával mind a vizsolyi nyomdának, mind Mantskovit húszéves nyomdász pályájának teljesen vége lőn. A magyar nyomdászat történelmének mezejéről mindketten eltűnnek.

Így ölték el a beállott ellenséges körülmények Abaúj-megye fejlődező nyomdászatának Vizsolyban elültetett zsöngécsirait! . . .

Hogy legalább a pusztulás körülményeinek s a netalántán fentmaradt emléktöredékeknek nyomairól is tudhassak valamit, a helyszínén is tettem kutatást. Egykorú vagy későbbi történelmi följegyzéseket nem találhatni. Göncön s Vizsolyban a városi s egyházi levéltárakban, nemkülönb a közeli Vilmányon minden kétségenkül lehettek ilyenek, de a vallási háborúk ama kiméletet nem ismerő korszakában, az alább említendőt kivéve, mind elpusztultak azok. A vizsolyiakat az 1780—90., a vilmányiakat pedig az 1741-diki nagy tűzvész emészté föl.

Amiket mégis megtudhattam, Schönviszky János vizsolyi r. kath. plébános szíves támogatásának köszönhetem. Ő tőle értesültem, hogy nyomdánkról legtöbbet tudott Pásztor György, volt ref. levita és tanító Vizsolyban, ki jelenleg is él még valamelyik debreceni pusztán mint gazdatiszt, s ki tett is némi jegyzéseket róla, melyek a kath. plébánia írártárába kerültek. De ez az írat igen rövid, hézagos, néhány oly adattal, melyeknek az én teljeshitelű történelmi tényekre épített vizsgálódásaim határozottan ellentmondanak. Ilyen a Károli superintendenssége, 1599-re tett halála, meg hogy a Vizsolyban felállított nyomda egyenest

¹⁾ Nagy Iván: Magyarország. családai. Pest, 1857. I. 232. l.

²⁾ Tóth F.: Prot. ekkl. hist. 66. l.

Németországból vagy Genfből szereztetett volna meg, holott az Galgóceról vitetett oda. Ez az adat alkalmasint csak fölserelvényeinek javítására, tökélyesítése- s bővítésére vonatkozik, mire oly nagy mű elkészítésénél, mint a Biblia, szükség is volt. Azt is kötve híszem el, hogy Károli halálát a megfeszített erejű munka mellett főleg az anyagi nyomor siettette. Föltehető-e buzgó híveiről, a Kassa völgyében s szomszédos vidékein nagyszámú prot. főurakról s nemesekről, a nem épen szegény városokról s községekről, kiknek s melyeknek kerületi esperestje volt, hogy véginségre engedték volna jutni az „istenes vén embert“, kinek oly sokkal tartoztak? S ez volt oka, hogy e történelmi följegyzéseket értékezőm fonalán csak néhány s óvatosan használtam, ott t. i. és úgy, ahol és ha egyezők voltak egyéb hiteles adataimmal s a legalább szerény vélekedésem szerint megállható okoskodásaimmal.

De habár nem maradtak is fent tényleges történelmi följegyzések, a kegyelet mind a helyszínén, mind a közel vidéken szájhagyományokban őrzi nyomdánk emlékét. Még a helyet is mutogatják a jelenleg is élő Takács András telkesgazda udvarán, hol a nyomda eredetileg állott, honnét azonban később a szomszédos földesurassági épületbe helyeztetett át. Elpusztulásának ideje s történelmi körülményeire nézve e hagyományok is azokat tartják, miket föntebb emlegettem. De hogy szorongatott helyzetéből Kassára vagy Sáros-Patakra vándorolt s működését ott folytatta volna: már ez alig hihető el. Nincs ugyan benne időrendi ellenmondás, mert mindkét helyen a XVII. század elejére teszik adataink a nyomdák állításának idejét, de egyszersmind úgy beszélnek azokról, mint egészen újból keletkezett intézményekről¹⁾.

¹⁾ Kassán némelyek szerint (V. ö. Tóth F. Prot. ekkl. hist. 174. l. — *Catalogus Biblioth. Cornides.* 227. l. Németh-nél, id. m. 46. l.) már 1600-ban volt nyomda, bizonyosabb azonban: 1610. V. ö. Németh. Id. m. 46. l. S Árvai M. Id. m. 31. l. — Sárospatakon Tóth F. id. m. 172. lapja szerint már 1564-ben nyomattatott egy

A tényleges adatokra fektetett analogiák s következtetések végpusztulása mellett szólanak. Csak egyet hozok fel. II. Rákóczi Ferenc szabadság harcának idejében 1705-dik évi október 21-én egy nagy német sereg telepszik le Debrecen alatt a Tóció melletti mezőben. A lakosok, Rákóczi hadiparancsa folytán tömegesen elhagyják lakóhelyeiket, mire a németység a városra tör, azt kedvére feldúlja, nem kímélve a főiskolai könyvtárt s városi nyomdát sem. Ez utóbbinak elrejtett betűire ráakadván, tollakkal, porral, gazzal s mindenféle szemettel összekeverték, s nemcsak épen ott, ahol feltalálták, hanem az utcákon, mezőkön s táborhelyeken szétszórták. Elpusztítottak mindenféle nyomdai műszerek. A sárospataki nyomda betűi s egyéb fölszerelvényei, melyek a háborús idők miatt itt voltak elrejtve, szintén osztoztak a debreceniek sorsában ¹⁾).

A barbár szokást, mely cultúr-intézményeinket, főleg ha protestánsok voltak bírlalói, ily vad kedvteléssel hányja szét ²⁾), még vallon eldödjektől örökölhették a német hadak, melyek száz évvel azelőtt épen így dúlhatták fel a vizsolyi nyomdát is. Avagy nem oda mutatnak-e a betűleletek, melyekre hajdanában s csak nemrég is ásás közben Vizsolyban bukkantak? Fodor Pár, vilmányi ref. lelkész s ez idő szerint abaúji főesperes 1848-ban a nyomda egykori helyén

„Idvesség sarka“ c. könyv. A miskolci ref. lyceum könyv- s levéltárából a sárospataki nyomdára vonatkozólag Veskóy J. Zs. tanár úrtól a zsolnai esperesség levéltárának egy adatához jutottam, mely szerint 1616—1626 között állíttatott az fel. Hitelesebb ezeknél Szombati János tanúsága, ki 1650-re teszi a pataki nyomdát. L. A sárosp. ref. kollég. röv. hist. Sárospatak, 1809. 7. l. V. ö. Németh id. művének egyező adatát a 128. lapon.

¹⁾ Szűcs I.: Debrecen történelme. III. 715—717. l. V. ö. Révész I. Id. m. a depr. nyomdász-emplényben, a 35. l. — Kállay Fényes István vegyes krónikája a „Prot. e. i. Figyelm.“ 1871. évf. 573—584. ll.

²⁾ L. Ecsedi Báthori István szépsii kedvelt egyházának 1599. veszedelmét Básta György, azidétt a felföldnek kapitánya s ostora által. Toldy F.: E. Báthori I. mint író. Id. h. 53—54. l. V. ö. Horváth M. Id. m. IV. 462. l.

egy marékka! talált betűket, melyeket gondosan eltett, valami vandal kéz azonban elorozta ládájából. Pásztor György is látott betűket hajdani nyomdánkban. Vajha eszébe jutott volna valakinek meg is őrizni azokat! Részemről sokat fáradoztam, hogy a Felsőmagyarországi Múzeum-egylet régiségtárának számára hajdani nyomdánkban néhány betűmaradványt szerezzek, hogy hírdetője lehessen ottan Abaúj-megye XVI. századbeli műveltségi állapota egyik érdekes mozzanatának. Siker nélkül. Még a reményről is le kell mondani. E betűk most már földásás által is alig fedezhetők fel, mert az épületek, melyeknek helyén egykor a nyomda állott, igen sokszor, de kivált a m. é. aug. 19-én annyira elpusztultak a dühöngő tűzvész által, hogy a lakosok tanúsága szerint még a föld is megtüzesült ottan. És így a nyomdának legutolsó maradványai is elolvadtak, akár e házak rejtekeiben, akár a föld felszínéhez közel lappangtak légyen azok.

A betűleletek azt bizonyítják, hogy nyomdánk fölszerelvényeinek jelentékeny része az imént említett módon pusztult el. Az is megtörténhetett, hogy a nyugalmasabb idők bekövetkeztéig a megmentett betűk s egyéb műszerek több helyen lettek elásva. Ha elfogadható is az adat, mely szerint a vizsolyi nyomda 1625-ben Kolozsvárra került¹⁾, ez csak egy részére s nem készleteinek összeségére vonatkozhatik, mert különben egykori álló helyén nem bukkantak volna betűleletekre csak nemrég is. —

Luther a könyvnyomtatást utolsó lángfellobbásnak mondá e világ tüzeinek végső kialvása előtt. E lángfellobbolás egyik szikrája volt a mi kis nyomdánk is, melynek legvégső anyagi maradványait íme! a világ igazi tüze pusztítá ugyan el, de nem szellemi eredményeit, nem különösen emléket. —

Csak ennyi és nem több az, mit nyomdánk három századhoz közelgő homályos múltjából világosságra hozhatam. Szabad-e hinni, miszerint e kevés is elég arra, hogy

¹⁾ Följegyzés a gönci ref. egyh. levélt.-ban.

Abaújmegye XVI. századbéli műveltségtörténelmének leg-szebb emléke legyen.

Ez emléket nem lesz érdektelen a Mantskovit-féle eddig napfényre jött kiadványok korrendi felsorolásában könyvészetileg is megismerni. Ezek a következők:

1. **Kalendarium.** Slovatius Péter krakkai kalendariuma után. Galgóc, 1582.

2. **Sibolthi Demeter.** Lelki Hartz, az Bwnös embernek felette igen nehéz lelki Kesertetésekről való vete-kedese, és azoknac Isten Igeieiből való meg győzése. Nyom-tattá Mantskovit Balint. 1584. 12r. 24 levél.

Ennek a könyvecskének második kiadása megjelent Gyula-Fejérvártt, 1632. 12r. A—D4=40 levelen. — Csonka példánya, melyből D1—4 level hiányzik, a M. Nemz. Mú-zeumban, teljes példánya a szászvárosi ref. gymnasium könyvtárában.

3. **Pauli Kyrmiceri.** Confessio Fidei de aeterna Deitate Christi. Galgocini Typis Valentini Mantskovits an. 1588.

E könyvnek címét így adja Németh J.¹⁾ Szabó K., kinek szíves készséggel átengedett kéziratjegyzetei a sorozat jelentékeny részénél segítségemre vannak, e könyvet s az 1-ső sz. alattit nem látta.

4. **Károli Gáspár.** Szent Biblia Az az Istennek ô es wy Testamentomanac Prophétac es Apostoloc által megiratott szent könyuei. Magyar nyelre fordittatott egészen és wyonnan, Az Istennek Magyar országban való Anya szent Egyházának epülésére. Lvc. XVI. vers: 29. Vagyon Mosesec és Prophétaioc, hallgassac azokat etc. Visolban, Nyomtattatot Mantskovit Balint által. MDXC. Bódog aszszony hauának 10. napián. 2r. Két részben. Az I. rész 686 számozott levél. Elöl: címlap, Károli Gáspár előljáró beszéde, az olvasónak, Typographus lectori (magyarúl) 8 sztlan lev.

¹⁾ Id. m. 86. l.

Következik a második rész címlapja: Az szent Bibliának Masodik Resze. Melyben vadnak az Prophetac irási mind, Az Macchabeusoc könyvei; Es az mi Wrunc Iesvs Christvsnak Wy Testamentuma. Actor: 10. vers: 43. Erről mind az Prophétákis bizótságot tésznec stb. 2. Pet. I. vers. 21. Mert nem ember akaratyából származtac régen az Prophétáknac prophétálásoc stb. Anno Domini M. D. XC 275 szzott levél és címl.

Ezután ismét külön címlappal következik: Az Mi Wrunc Iesvs Christvsnak Vy Testamentoma. Mellynek első reszeben, az Euangelistác könyuei, az Másikban az Apostalok leuelei vadnac. Jeremias XXXI. Imé napoc iőnec azt mondgya az WR stb. Anno M. D. XC. 236. szzott levél.

Ez épen nem ritka könyv megvan a M. T. Akadémia, az Erd. s Nemz. Múzeum, a budapesti egyetemi, kalocsai érseki, a prémontreiek jászai, a kassai kir. akadémiai s állami reáltanodai, a debreceni, kecskeméti, nagykörsi, m.-szigeti ref. főiskolai, a soproni ev. lyceumi, M.-Vásárhelytt a Teleky-s Gyula-Féjérvártt a Batthiányi-könyvtárban, valamint számos magánosoknál is, mint p. a Semsey-családnál Semsén. A Felsőmagyarországi Múzeumnak én szereztem egyet.

5. Index Biblicus, az az: az egez Szent Iras Könyveinec Kentsere vezlerő, mutato, es indito Lajstroma: Mely által kitsiny munkáual az egész Bibliában befoglaltotott szent irásokat Caputon és Verseként az kiuáltképpen való tudtodra szükséges Tzickelekuel egybe, nagy hamarságual meg találhadd, az Abece betüinek rendi szerint. Az Ielesb Tzickeleket é levél forditua renduel megtalálod fel iegyeztetuén. Visolban, Némethől Magyarrá fordittatott és nyomtattatott: Mantskovit Bálint által, 1593.8r. 164 l. — Elöl: címlap, ajánlás, lajstrom 9 számozatlan levél.

Ajánlja a fordító Mantskovit Bálint nyomdász, Vizsolyból jan. 3. 1593. Rákóczi Zsigmondnak, Tornavármegye főispánjának.

Teljes ép példánya megvan az Erd. Múzeumban, utolsó levele híján a Nemz. Múzeumban is.

6. **Gönczi István.** Panharmonia. Sive Vni-versalis consensus Jesu Christi veri Dei et Hominis, et Jooannis Calvinii oppositus rancidis M. Alberti Graveri Rectoris Scholae Cassoviensis, quibus ille doctrinam non Calvinorum, sed ipsius Dei, de persona Christi, Coena Domini, Baptismo et praedestinatione, exagitare et inuisam redere conatur. Vbi palam ex verbo Dei et orthodoxa vetustate demonstratur, tum ipsum cum suis gregalibus teneri horrendissimae illius blasphemiae, ejus fideles Christi Ministros impudenter insimulat. Avctore Stephano Göntsino Verbi Dei ministro in patria. Bernhard. Pacem contemnentes et gloriam quaerentes pacem perdunt et gloriam. Visoly ex officina typographica Valentini Mantskovit Anno 'D. 1599. 4r 255 l. —, Elöl: címlap, ajánlás, előbeszéd. 18 sztl n l.

Az ajánlás 2 levele híján megvan az Erd. Múzeumban s egyebütt is több helyt.

7. **Az egész szent Bibliára való Index vagy Laistrom.** Irattatott Mantskovit Balint által. Költ Visolból Anno Do. 1600. 8r. 164 l. — Elöl címl. ajánlás, lajstrom 9 sztl n levél.

Ajánlva Visolból 1593. jan. 3. Rákóczi Zsigmond Tornavármegye főispánjának.

A nyomtatott címlap híján megvan a debreceni ref. főiskola könyvtárában.

Ennyi az egész. A példányok most már igen ritkák¹⁾. Vajha e rövid s hiányos sorozatot fejledező könyvésztörténelmünk a Felsőmagyarországi Múzeum támogatása mellett meghosszítaná s kiegészítené a netalántán még lappangó kiadványokkal!...

¹⁾ „Igen kaphatlanok és a ritkébbak közé számláltatnak, mivel akkor nagyon kevészámú exemplárokat nyomtattak, s ezeknek is nagyobb részit a háborúk dühössége és lángja megemésztette“, Farkas-féle id. kézirat a Nemz. Múzeumban.

